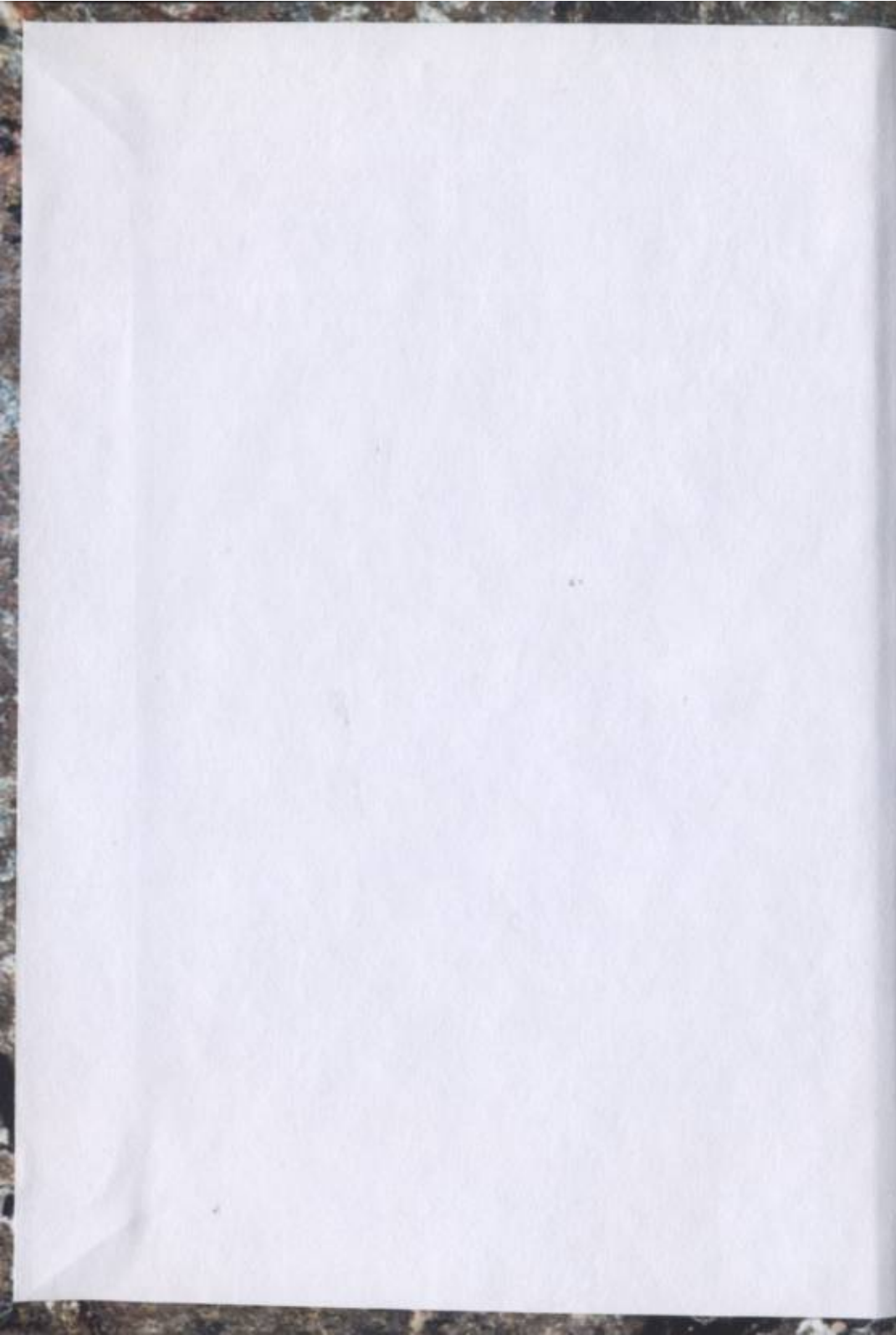

Михайло Мочульський

ІВАН ФРАНКО

Студії та спогади

Михайло Мочульський

ІВАН ФРАНКО

Студії та спогади

Видавничо-поліграфічне товариство «Вік»

Коломия

2016

До книжки Михайла Мочульського – сучасника й приятеля Івана Франка, літературознавця, критика, перекладача, правника – ввійшли спогоди про останні десять років життя великого Каменяра, а ще – дві критичні статті: «Одно видіння Івана Франка», у якій йдеться про Франкову поезію «Над великою рікою» та «Semper tiro» – про видану у Львові 1906 року однойменну збірку поезій І. Франка, назва якої походить від латинського фразеологізму «poeta semper tiro» – «поет завжди учень».

Насичена цікавими фактами про життя українського генія книжка розрахована на читачів різного віку й різних уподобань, які цікавляться життям і творчістю титана праці Івана Франка.

Recollections about the last ten years of life of Great Kamenyar (or «stonecrusher» is a pen name of Ivan Franko) and two critical essays are a part of book written by Mykhaylo Mochulskyi, contemporary and friend of Ivan Franko, specialist in literature, critic, translator, legist. Critical essays are: «One vision of Ivan Franko» – about Franko's poetry «Over a big river» and «Semper tiro» – about collected volume of the same name of I. Franko's poetry published in Lviv in 1906. This name comes from Latin idiomatic expression «poeta semper tiro» what means «a poet is always a learner».

The book is rich by interesting facts about life of Ukrainian genius and is counted on readers of different age and tastes, that are interested in life and creation of Ivan Franko, Titan of work.

Мочульський Михайло (1875–1940), літературознавець, критик і перекладач, дійсний член НТШ, родом з Миколаєва на Львівщині, працював правником. Дослід з історії нової української літератури: «Гошинський, Словацький і Шевченко як співці Коліївщини» (1936), «Погруддя з бронзи. Микола Цертелєв і Іван Манжура» (1938), поетів «української школи» в польській літературі та ін. Крім того, переклади В. Стефаніка на польську мову, статті з етнографії тощо.

Львів Видавництво «Гімарagd» 1938

З друкарні Видавничої Спідки «Діло», Львів, Ринок 10.

З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916)

Рекомендовано до друку правлінням
Коломийського міськрайонного товариства
- «Просвіта» імені Тараса Шевченка

/ Протокол № 3 від 21 квітня 2016 р. /

Голова товариства – Василь Глаголюк.

© Михайло Мочульський, 1938

© Михайло Андрусак, упорядник, 2016

© Василь Глаголюк, передмова, 2016

У ВІНОК ШАНИ І ПАМ'ЯТІ

Рік 2016-й – ювілейний: відзначаємо 160-ліття з дня народження Івана Франка і 100-річчя з часу його смерті. В українській, та й загалом європейській, літературі другої половини ХІХ – початку ХХ ст., крім Івана Франка, більше не було такого майстра слова, в якому б поєдналися поет, прозаїк, драматург, публіцист, перекладач, мовознавець, бібліограф, збирач і дослідник фольклору, етнограф, філософ, історик, економіст.

Володимир Гнатюк у промові на 25-літньому ювілеї літературної і громадської діяльності поета наголосив: «Від наймолодших літ стояв він у ряді перших борців за волю думки, слова, за свободу совісті... він перший у нас, у Галичині сягнув думками поза границі нашої Вітчизни і своїми творами вказав шлях до широкої європейської культури. Він причинився найбільше до розбудження нашого духовного життя і зв'язав своє ім'я якнайтісніше з історією нашого письменства... таким чоловіком би гордувалась кожда, навіть найкультурніша нація. Тому можемо ми весело глядіти в нашу будучину, бо нація, що видає таких людей, має її перед собою»¹.

Прикро, що Франкове пророче бачення перспектив не було практичного втілення у сучасній державотворчій праці, а його багатогранна творчість недостатньо знана не те що широким загалом, а й навіть інтелектуальною елітою. Хоча ще за життя мислителя його творча і громадсько-політична діяльність перебувала в епіцентрі уваги.

Особлива «увага» і прискіпливе ставлення до нього було з боку окупаційних властей: переслідування, тюрми, поневіряння. Франка не допускали до викладацької роботи, створили перепони для обрання його послом до австрійського парламенту у 1895, 1897 рр., а під час додаткових виборів у 1898 р. на Тернопільщині підступно, з провокаціями і фальсифікаціями, «вибили з гри».

¹ З промови В. Гнатюка на 25 літньому ювілеї літературної і громадської діяльності І. Франка // Літературно-науковий вісник. – Річник І. – Кн. ХІ. – Т. 4. – 1898. – С. 18–19.

Та все ж, знаходилися відомі політичні діячі, письменники, представники духовенства, інтелігенції, іноді й прості люди (здебільшого селяни), які надавали всіляку підтримку талановитому краюнину у публікації його художнього доробку, створенні умов для праці, популяризували його твори.

...З нагоди цього річного ювілею у Львові, Києві, Дрогобичі, Івано-Франківську, Коломиї та інших містах, пов'язаних з життям і творчістю Каменяра, у рамках року Івана Франка відбуваються різноманітні заходи: наукові конференції, виставки, літературно-мистецькі вечори, художні читання, презентації нових видань тощо.

У старовинному місті Коломиї шанобливо ставляться до видатного українця. Ще 1926 р. тут на фасаді Народного дому було встановлено пам'ятну дошку Іванові Франкові. З нагоди двадцятиріччя смерті Івана Франка польський письменник і етнограф Станіслав Вінценз у с. Слободі Рунгурській (тепер – Слобода) у маєтку свого батька за власні кошти спорудив пам'ятний знак на честь поета з написом по-українськи: «Вірую в силу Духа», а нижче – датами життя і смерті автора «Зів'ялого листя» і написом польською мовою: «Пам'яті Івана Франка – сина цієї землі». Автор широковідомої фольклорно-етнографічної книги про життя і побут гуцулів «На високій полонині» залишив також цікавий «Спогад про Івана Франка» (1956 р.).

Погруддя Іванові Франку встановили у селах Коломийщини: Товмачику (1957 р.), Спасі (місцева школа від 1956 р. носить Франкове ім'я); у роки української незалежності пам'ятники поетові споруджено у Корничі, Слободі, Малому Ключеві, Підгайчиках.

У 1956 р. у Коломиї на ратуші було встановлено меморіальну дошку з барельєфом Івана Франка; тут поет у поліцейній камері провів ніч з 4 на 5 березня 1880 р. З ініціативи колективу медичного училища (у повоєнний час містилося в ратуші) до 100-річчя від дня народження поета відкрили музей його імені. Тепер музей «Франкова Коломия» діє у стінах Коломийського медичного коледжу (вул. І. Франка, 14).

Широко в Коломиї відзначили 150-річчя від дня народження Івана Франка. Провели дві науково-теоретичні конференції,

низку тематичних вечорів, театральні вистави. 27 серпня 2006 р. освятили меморіальний знак з барельєфом на фасаді Коломийського медичного коледжу імені Івана Франка (колишнє приміщення прокуратури та судочинства, де з 5 березня до 10 червня 1880 р. був ув'язнений Франко). Тоді ж було перевидано поштову картку 1916 р., присвячену Франкові (видавець Валерій Ковтун).

З нагоди столітнього ювілею читання Іваном Франком поеми «Мойсей» в театральній залі «Щадничої каси» (тепер МПК «Народний дім») 11 січня 1912 р. на фасаді приміщення встановлено меморіальну таблицю з барельєфом пророка Мойсея; відкриття й освячення пам'ятного знаку відбулося 27 серпня 2011 р.

Помітною подією стало відкриття скульптурного монументу Великому Каменяреві 27 серпня 2012 р. у центрі міста. Саме в Коломії друкували журнал «Народ» і газету «Хлібороб», редаговані Іваном Франком та Михайлом Павликом.

Вивченням обставин перебування Івана Франка на Станіславщині (тепер Івано-Франківщина) впродовж піввіку займався фундатор літературного краєзнавства у регіоні, коломиянин Іван Білінкевич. Наприкінці 1970-х рр. він підготував до друку книгу «Дорогами Великого Каменяра по Івано-Франківщині», яка так і не була опублікована. Лише з нагоди столітнього ювілею дослідника та 150-річчя від дня народження Івана Франка вона побачила світ з оновленою назвою «Іван Франко на Станіславщині». Сталося це завдяки старанням літературознавця, доцента Коломийського інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника Миколи Васильчука та директора Коломийського медичного коледжу імені Івана Франка Ігоря Федика. Іванові Білінкевичу належить також дослідження «Іван Франко і Коломия» (1991 р.).

Варто віддати належне цьому ентузіастові, який уклав «Франкознавчий словник» (8514 сторінок рукописного тексту), що увібрав у себе відомості про людей, з якими спілкувався чи про яких писав Франко, назви його оригінальних та перекладних літературних творів, наукових статей.

Завдяки клопіткій праці Івана Білінкевича ми знаємо, що Іван Франко побував у Коломиї принаймні 15 разів. Красзнавець виявив, що у коломиїській тюрмі Франка 1880 р. протримали 98 днів; під час ув'язнення він створив 45 поезій.

Архів Білінкевича передано Львівському літературно-меморіальному музею Івана Франка. А це витинки з газет з його статтями, колекція марок із зображенням Івана Франка, низка фотоматеріалів, переписані з періодичних видань твори письменника, рукописи «Франкознавчого словника» і книги «Дорогами Великого Каменяра по Івано-Франківщині». Частина його книгозбірні стала надбанням бібліотеки «Просвіти» у Коломиї (відкрита в Коломиїській гімназії ім. М. Грушевського у грудні 1997 р.). 28 грудня 2005 р. на пошану 100-річчя відомого красназвця-дослідника на фасаді будинку, де він мешкав, відкрито меморіальну дошку.

У розлогіх статті «З кола франкознавців (Іван Білінкевич)» академік Володимир Качкан зауважує, що його франкознавство було багатограним і різноаспектним. Він вів активне листування з уже добре відомими на той час франкознавцями Федором Погребенником з Інституту літератури АН УРСР (м. Київ) та Мирославом Морозом з Музею етнографії та художнього промислу (м. Львів), завідувачем відділу фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН України професором Олексієм Деєм, багатьма відомими письменниками, музезнавцями і красназвцями. «Як історик літератури, культуролог І. Білінкевич демонстрував енциклопедизм з різних галузей духовного життя, – підкреслює В. Качкан, – Т. Шевченко, Леся Українка, М. Павлик, В. Стефаник, О. Терлецький, Л. Гринюк, брати Білоуси... – далеко не повний реєстр визначних, відомих і малознаних імен, які скрупульозно роками-десятиліттями досліджував цей скромний, високої ерудиції вчений»¹.

Завдяки таким подвижникам, вченим, красназвцям-дослідникам, як І. Білінкевич, В. Качкан, В. Полек, М. Гнатюк,

¹ Качкан В. А. З кола франкознавців (Іван Білінкевич) // На гребені думки: Вибір праць у 3-х т. / Володимир Качкан. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. Т. I: Фольклористика, літературознавство. – 2015. – С. 37.

П. Арсенич, М. Васильчук, Б. Якимович ми дізнаємося про велич поета, безпосередній зв'язок і вплив Каменяра на політичні настрої місцевої інтелігенції, творчих людей, мешканців багатостраждальної Галичини і спонукання їх до дії: «Лиш боротись – значить жить».

Під час мандрівок у Коломию Іван Франко зустрічався з Михайлом Павликом (7 жовтня 1883 р.). Разом з письменником Олександром Кониським та студентом Київського університету Федором Миколайчиком зустрічаються зі студентами-мандрівниками (7 серпня 1884 р.). Поет висуває пропозицію видання літературно-наукового журналу. Тоді ж відбулося знайомство Івана Франка та Олександра Кониського з Наталією Кобринською, Ольгою і Володимиром Озаркевичами, подружжям Окуневських, з іншими громадськими діячами краю.

Після створення Української радикальної партії Іван Франко бере участь у першому народно-радикальному вічі в Коломиї 2 лютого 1891 р. (відбулося у залі англійського готелю, що раніше мав назву «Галицький готель»). Про це віче він написав у журналі «Народ» (1891 р.).

30 липня 1893 р. письменник виступив з промовою на установчих зборах політичного товариства «Народна воля», в якій проаналізував власну тривалу працю разом із Михайлом Павликом над національно-духовним піднесенням рівня свідомості селянства. Івана Франка обрали головою товариства; він перебував у місті до 2 серпня.

29 жовтня 1893 р. у Коломиї Франко брав участь у нараді з представниками Радикальної партії навколишніх повітів. Про те, що заплановані віча відбулися, документальних підтверджень не знайдено. Приїзди до Коломиї у 1893 р. та на початку 1894 р., ще декілька разів – дуже правдоподібні, адже Франко головував у товаристві «Народна воля». Є лише згадка в листі до Михайла Драгоманова від 13 травня 1894 р. про те, що він має «намір бути сими днями в Коломиї та написати відтам, переговоривши з М. Павликом...»¹.

¹ Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. – Т. 1. – К., 1928. – С. 465.

19 травня 1896 р. у залі коломийської ратуші на вічі письменник закликав присутніх проводити культурно-просвітянську роботу серед селян і голосувати лише за тих кандидатів, які служитимуть народу, захищатимуть його інтереси. Саме в цей час він відвідував у Коломиї свою хвору дружину, яка лікувалася в домі лікаря Володимира Кобринського (жив у власному будинку на теперішній вулиці Січових стрільців).

Починаючи від 1912 р., Іван Франко виїздив до різних міст і містечок Галичини читати поему «Мойсей». Він відвідав і Станіславів (тепер Івано-Франківськ), а також Коломию. На жаль, документальних підтверджень цих подій не вдалося знайти, залишилися тільки спогади очевидців. Отож є підстави вірити цим споминам, як і тому, що найперше він приїхав читати «Мойсея» у Коломию. Цей святковий вечір (11 січня 1912 р.) згадують майбутній письменник і журналіст Юрій Шкрумеляк, на той час учень п'ятого класу Коломийської гімназії, й Василь Костащук, однокласник (згодом – автор статей про Василя Стефаника та монографії «Володар дум селянських», 1959 р.)¹.

У Коломиї вперше були надруковані такі твори Івана Франка: «Іван Вишенський: Руський писатель XVI віку» (1882), повість «Для домашнього огнища» із присвятою Панасові Мирному (1893), брошура «Що таке поступ?» (1903) з критикою марксизму, «Поезія» (з передмовою Антіна Крушельницького, 1909), вибрані поезії та оповідання (1909, 1910), «В поті чола» (1910), поетична збірка «З вершин і низин» (1920), художня проза «Захар Беркут» (1919), «Перехресні стежки» (1922), поема «Мойсей» (1930).

Протягом 1922–1930 рр. у Коломиї жив син письменника Петро Франко (1890–1940) – інженер-хімік, педагог, письменник, співзасновник «Пласту» (1912). У 1922 р. Петро Франко вчителював у Коломийській українській гімназії, дівочій семінарії й одночасно їздив до Львова викладати хімію в Українському таємному університеті. У Коломиї публікували твори Петра Франка «Махнівська попівна», «В пралісах Бразилії», «Без

¹ Їх спогади вміщено у книзі *Спогади про Франка* [Текст] / Упоряд. вступ. сл., прим. М. І. Гнатюка. – 2-ге вид., доп., перероб. – Львів: Камінь, 2011. – С. 741–745.

праці» (1930), «Дядько Шкіпер», біографічну повість «Зблизка» (1937) та ін.¹ Усупереч своїм зобов'язанням перед НКВС, у газеті «Діло» опублікував статтю про голодомор в Україні.

Нові видання творів Івана Франка, його синів Петра і Тараса, спогади рідних, монографії і статті вчених-франкознавців, дослідників-краєзнавців – це данина пошани і вдячності великому будівничому української державності.

З нагоди 160-річчя від дня народження поета правління Коломийського міськрайонного товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка вирішило перевидати в Коломії книгу спогадів українського літературознавця Михайла Мочульського (1875–1940). Він був поруч з митцем у найважчі періоди його життя. У книзі «Іван Франко: студії та спогади» міститься розповідь про останні роки письменника. Вперше її опублікувало окремою книгою у Львові видавництво «Ізмарагд» (1938 р.). Перевидано спогади Михайла Мочульського Інститутом франкознавства ЛНУ ім. І. Франка у 2004 р. з післямовою Наталії Ощипок².

У збірнику «Спогади про Івана Франка» (вид. 1997 р., перевид. 2011 р.), який впорядкував професор ЛНУ ім. І. Франка Михайло Гнатюк, вміщено працю-спогад Михайла Мочульського «З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916)».

Михайло Мочульський народився 5 листопада 1875 р. у м. Миколаєві над Дністром (тепер Львівщина), навчався у Стрийській гімназії, у 1899 р. закінчив Львівський університет. Хоча й опанував медицину та право як основні спеціальності, в історію української етнокультури він увійшов як прозаїк, фольклорист та етнограф, критик, текстолог, перекладач, історик української та польської літератур.

Під час навчання у Львівському університеті Михайло Мочульський познайомився з Іваном Франком. У своїх споминах він детально описує цю зустріч, даючи високу оцінку

¹ Арсенич П. Іван Франко і Прикарпаття. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – С. 54–55.

² У 2009 р. дослідниця захистила кандидатську дисертацію «Михайло Мочульський у літературному процесі кінця XIX – початку XX століття», у якій комплексно проаналізувала творчу спадщину літературознавця, з'ясувала його роль та місце у суспільно-політичному житті України початку XX ст.

ораторським здібностям поета: «Франко як промовець не грав на людських душах тільки лірикою, він не був демагогом, він оперував фактами, холодною дійсністю; коли треба колов, пік, батожив і переконував своїм розумом і мудрістю»¹.

Михайло Мочульський був званою особистістю в літературних колах. Член НТШ у 1904–1913 рр., тривалий час директор Українсько-руської Видавничої спілки, член Товариства прихильників української науки, літератури, член Наукового товариства у Києві (1917 р. став членом Ради). На початку 1914 р. був заарештований царськими жандармами і вивезений у Росію. Жив у Симбірську, Буїнську, Казані. Завдяки клопотанню Михайла Грушевського, з квітня 1917 р. Мочульському дозволено жити в Києві; до лютого 1918 р. фактично був редактором відновленого ЛНВ. За його участі вийшли чотири томи журналу «Україна». У 1918 р. призначений до складу делегації УНР на мирних переговорах у Бересті. Виконував обов'язки перекладача і нотаря для підтвердження вірогідності підписів контрагентів. Працював нотаріусом у Городку, Тернополі, Гримайлові (1925–1926 рр.).

За радянських часів ім'я Михайла Мочульського практично не згадувалося, а його наукова спадщина замовчувалася.

У великій статті «На дотуку європеїзму (Михайло Мочульський)» професор В. Качкан підкреслює значимість поста-ті Мочульського в царині франкознавства, адже довший час, з 1906 р. й до кінця 1930-х рр., дослідник вивчав культурне надбання українського народу в особі Івана Франка. Учений зазначає: «Має рацію професор Ф. Погребенник, коли узагальнює, що Мочульський дошукувався складників світогляду поета, прагнув збагнути генезу та психологічний бік творів, характер і підоснови Франкового реалізму, індивідуалізм майстерності у поетичних та прозових творах»². Звертає увагу й на книгу «Іван

¹ Мочульський М. З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916) // Спогади про Франка [Текст] / Упоряд., вступ. сл., прим. М. І. Гна-тюка. – 2-ге вид., доп., перероб. – Львів: Каменяр, 2011. – С. 510.

² Качкан В. А. На дотуку європеїзму (Михайло Мочульський) // На гре-бені думки: Вибір праць у 3-х т. / Володимир Качкан. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. Т. III: Етнологія, культурологія, пресологія. – 2015. – С. 262.

Франко: студії та спогади», де автор «подав на суд читачів змістовну працю, у якій не тільки багато чого по-новому висвітлив і потрактував стосовно життєпису Франка, а й світогляду, творчості М. Павлика, М. Грушевського, В. Гнатюка та ін.»¹.

Книга «Іван Франко: студії та спогади», яку пропонуємо читачеві, містить працю «З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916)». В ній автор оперує живим матеріалом. Саме тут описується аскетичний спосіб життя поета, невибагливість до одягу та їжі. Ідеологам радянської доби було невігідно звертатися до спогадів Михайла Мочульського, бо автор говорив і про те, що не вписувалося у стереотипне бачення Франка як революціонера-демократа, зокрема, його заповіт щодо завоювання політичної самостійності української держави.

Опис тяжкої хвороби Івана Франка, що прогресувала з 1908 р., історія із позиченими книгами, прикрий випадок, що трапився з митцем під час лікування у Ліпіку (Славонія), курйози, пов'язані з поїздкою в Одесу, перебування на Гуцульщині, віра в одужання, втрата сина Андрія, титанічні зусилля і бажання писати, виправляти старі писання, важкі часи російської інвазії, останнє прощання з поетом перед вивезенням углиб Росії – ось неповний перелік цікавих і цінних споминів, які надають глибинного змісту праці Михайла Мочульського.

У дослідженні «Одно видіння Івана Франка» Михайло Мочульський проводить компаративне зіставлення творів мислителя з творами Конрада Фердінанда Маєра, «з'ясовує, де міг зустрічати такі картини природи і у яких ще творах письменник використав їх, а також шляхом “аналізи сонного видіння поета” знаходить красвиди, що бачив Франко у своєму житті, спогади прогулянок на дарабі, сліди його захоплення генієм Конрада Фердінанда Маєра, його приховані думки та любовні переживання»², що сильно морщили тихе дзеркало його мрійливої душі. Це фундаментальна психологічна праця, яка змушує кожного щось змінити в житті, перетворити прикрі ситуації на

¹ Там само. – С. 263.

² Ощицок Н. Післямова // Мочульський М. Іван Франко: Студії та спогади. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – С. 137.

присмні, адже вони пробуджують у людині бажання пошуку абсолюту блага.

Третя частина книжки – це рецензія на збірку “Semper tiro” І. Франка, «глибока й всебічна літературно-критична розвідка, в якій автор простежив основні ідейні тенденції віршів і поем, що ввійшли до рецензованої книжки, їх художнє втілення у життєвому матеріалі. Характерним для цієї <...> критичної праці Мочульського є прагнення розглядати художні твори у нерозривному зв'язку змісту і форми, у суспільному й літературному контексті свого часу»¹.

Отже, перевидаючи книгу Михайла Мочульського «Іван Франко: студії та спогади», ми високо цінуємо те, що він зробив для Івана Франка в останні роки життя письменника; вдячні за цінні спогади, які всебічно характеризують Великого Каменяря, поглиблюють наші знання про нього і достовірно передають атмосферу епохи, суспільно-історичні реалії, побут, особливості творчості видатного українця, збагачують українське літературознавство. Ми повинні вшановувати своїх героїв-геніїв так, як вшановують видатних людей у всьому світі, бо, як наголошував Дмитро Павличко, «Іван Франко – наше всевидяще око в будущину...»²

*Василь Глаголюк,
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін
Інституту управління природними ресурсами
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»,
заслужений працівник освіти України.*

¹ Качкан В. А. На дотуку європеїзму (Михайло Мочульський). – С. 264.

² Павличко Д. Іван Франко – наше всевидяще око у будущину // Літературна Україна. – 2003. – 25 вересня.

З ОСТАННІХ ДЕСЯТИЛІТЬ ЖИТТЯ ІВАНА ФРАНКА (1896–1916)

I.

Із творів Івана Франка я прочитав насамперед його повість «Захар Беркут». Це було у 1888 році, коли я почав ходити до гімназії. Мої старші товариші, з якими жив я в одному домі, мали річник «Зорі» з 1883 року і я, переглядаючи його, попав на цю повість, яку і прочитав зараз з великим захопленням. Геройські постаті Мирослави й Захара Беркута глибоко врилися були тоді в мою уяву; перед моїми очима довго-довго стояли живо такі чаром романтизму овіяні картини, як полювання на медведів, нічна їзда на конях Тугара Вовка з Мирославою до монгольського табору, сивий дідусь Захар Беркут на тлі Ясної Поляни та геройська оборона Тухлі. Маленьким хлопчиком потай від матери я без розбору прочитав багато різноманітних повістей, але такого вражіння, як «Захар Беркут», не зробила була на мене – жадна. З тої пори Франко зацікавив мене і я пильно почав шукати його творів.

Та не так дуже довго треба було шукати їх. У Стрию, де я вчився, була потайна гімназійна бібліотека. Вона за моїх часів переховувалася в домі, в якому жив колишній редактор «Ниви», відомий педагог і приятель молоді – Кость Горбаль; а коли він перебрався у Перемишль, то перед оком влади вона ховалася по міщанських хатах на передмістю. З тієї бібліотеки я й почав зичити книжки і в певних відступах часу я з великою радістю й позичив з неї такі Франкові твори, як «Смерть Каїна», «Сурку», «На дні», пізніше збірку новель «В поті чола», а ще пізніше, збірку поезій «З вершин і низин».

Легенда «Смерть Каїна» подобалася мені екзотичною темою, свіжими поетичними образами і з неї явилукав собі ідею, що раю не треба нам далеко шукати, бо він близько нас, у нашому серці. Читаючи «Сурку», я не міг надивуватися, якто Франко

зумів у таку невеличку поему вкласти стільки материнської любови та вчився з тієї поемки шанувати й таку малу, погану, жидівську наймичку – Сурку. А вже не прибільшу, коли скажу, що оповідання «На дні» я читав з червоними вухами. Невмирущі постаті діда Панька і Стебельського довго не покидали моєї уяви; в мені ворушилася ненависть до гасителів людського духа і я глибоко спочував Андрієві Темері, тим паче, що я вже знав, що Франко модель до нього взяв із себе самого.

Читаючи збірку «В поті чола», мабуть у 1893 році, мені чомусь раз-у-раз уявлялося, що я бачу якийсь великий невід, у якому немов срібні риби тріпаються, побиваються люди і гинуть, як риби, через недостачу чистої води та повітря. В ньому і малий Мирон, який думає інакше і тому насміхаються з нього; і маленькі школярики, в яких висока педагогія вбиває почуття й пориви; і маніпулянтка, і Ромця, яким не дають жити суспільні обручі; і лошкар, і мітлороб, яких мудрі закони позбавляють заробітку, і багато інших людей з ідеалістом Андрієм Темерою і Йоськом Штерном на чолі, яких доля кидає на дно суспільности й задавлює.

Десь у 1894 році я прочитав збірник поезій «З вершин і низин». Лектура цієї збірки припала саме на час, коли мою душу колисав своїми солодкими піснями Гайне. Мене настроювали войовничо «Гимн» («Вічний революціонер») і «Каменярі»; мені подобалися «Панські жарти» та згадані вже мною поеми «Смерть Каїна» і «Сурка», але як цілість поезії «З вершин і низин» не зробили на мене такого вражіння, якого я сподівався від свого любимця – Франка. Реторичний тон ліричних поезій, сіруваті поетичні картини, натуралізм тюремних сонетів – віяли холодом на мене. Я мушу признатися, що навіть такі перлини, як перший жмуток «Зів'ялого листя», розгубилися були тоді для мене в піску – місцями й золотім – поезій «З вершин і низин» і я не добачив їх. Так я й чекав шуму вірлиних крил Франка...

В тім часі я був післав Франкові свій переклад поезії «Altes Lied», Гайне й мабуть ще й свої поетичні спроби, чекав дуже Франкової оцінки, але тоді не дждався її. Аж якось раз пізніше, коли я був уже знайомий з Франком, він пригадав собі мій переклад, похвалив, але не видрукував його.

Живучи від 1892–1895 рр. в домі батьків теперішнього професора анатомії Йосифа Марковського, я почав користуватися його невеличкою, але добірною бібліотекою з природознавства, філософії та історії літератури, а заохочений трохи пізніше моїм учителем польської літератури, письменником Антоном Мазановським, я почав займатися здебільшого історією літератури і познайомився з теорією Тена. Під той час я роздобув уже сам розвідку Франка про «Перебендю», студію Олександра Колесси, колишнього стрийського учня «Шевченко і Міцкевич», писання Драгоманова і цікавився дуже Франковим журналом «Житє і Слово».

Спочатку я мріяв стати учнем Михайла Драгоманова, але коли той помер саме після мого іспиту зрілості, і я знав, що Франко габілізувався на професора української літератури, я горяче бажав собі стати його учнем.

Незабаром стало відомим, що Казимир Бадені та клерикальні сфери не допустили Франка до університетської катедри, і мені лишилася тоді одна дорога – познайомитися особисто з Франком. Від свого львівського товариша Стефана Івасика я знав, що Франко популярний і доступний, тому й не тратив надії, що живучи у Львові, я таки колись познайомлюся з ним, а все-ж бодай скоро побачу улюбленого борця за вселюдські ідеали. Але моє життя не склалося рожево і не так скоро мені довелось побачити Франка, не кажучи вже про особисте знайомство.

Уперше я побачив Франка мабуть у 1896 р. зимою в «Академічній Громаді» на відчиті якогось студента про еміграцію наших селян до заморських країн. Я мало тоді слухав змісту відчиту, більше був зайнятий особою Франка. Він увійшов у кімнату, де був відчит, у товаристві проф. Олеськова. Наче сьогодні бачу його, так врився мені у пам'ять його тодішній портрет: він був середнього зросту, з гарним високим чолом, з трохи крученим рудавим волоссям, з рудавими невеликими вусами і сіро-сталевими очима. На його обличчі малювалися – розум і енергія. Очі й уста показували на впертість і завзяття. Він був у вишиваній сорочці. Одяг на ньому був невибагливий, навіть убогий. У поведінці

був скромний, я сказав би навіть – трохи несміливий. Франко і Олеськів сиділи у гурті студентів. Коли скінчився відчит, була дискусія. Одні студенти були проти еміграції, вважаючи її тратою найкращих народніх сил; інші були за еміграцією, мотивуючи свою гадку тим, що люди на еміграції набирають ширшого світогляду і звичайно вертаються з еміграції з більшими заробітками та уладжують собі у краю кращі господарства. Франко, наскільки я тепер можу пригадати собі, не був противний еміграції селян, уважав тільки конечною потребою, щоб еміграція була добре організована і мудро поведена. Він говорив спокійно, а коли натякував на галицькі порядки, то з іронією...

*

Квіток агави люди ждуть довго-довго. Аж прийде свій час, вистрілить з неї високий-високий стовбур і покриється тисяччю запашних квіток. Оттак і ми ждали довго, поки після Шевченка не зацвіла наша поезія і не покрилася безліччю запашних квіток – поезій Франка. Агава, – це те Франкове нещасливе кохання, що дало нам стільки запашних квіток – Франкове «Зів'яле листя», але вічно зелене й запашне. «Зів'яле листя» появилося чи не під кінець 1896 року і принесло Франкові лавровий вінок у дарунок.

Плятон розказує, що колись людина була цілістю і що тільки за кару розрізав її Бог на двоє, а кохання – це не що інше, як власне змагання людини віднайти свою колишню половину. В оцій легенді й міститься золоте зерно правди. Кохання – це вічна пошука одної половини за другою під чарівні тони зачарованої скрипки. Коли половини знайшли себе й получилися, тони скрипки затихають. Коли-ж людина знайшла свою половину, але не получилася з нею, скрипка плаче сумно-тужливо, поки не пірвуться струни і не розіб'ється скрипка. І в нашого поета було нещасливе кохання і до кінця його життя добувало з його зачарованої скрипки тони ніжні, тужливі, сердешні, – трагічні. Так і плили-плили ці божественні тони з Франкової скрипки, коли не прийшла нищечком бліда, сухенька пані і не розбила його скрипки. Затихла зачарована скрипка, але відгомін її тонів ще й досі чарує наші серця.

Хто була героїня «Зів'ялого листя» та й інших любовних пісень Франка? Кому Франко сплів зі своїх незаспокоєних мрій, срібної туги, серцевих тремтінь, такий запашний вінок пісень? Дехто каже у нас, що це Ольга Рошкевич надхнула нашого поета написати деякі пісні, а може й усі пісні «Зів'ялого листя», а пок. Володимир Гнатюк казав мені, що героїнею «Зів'ялого листя» є невідома нам ближче пані Зигмунтівська і на доказ показував мені Франків лист до нього з Ліпіка, в якому була згадка про неї. Нехай біографи шукають собі джерел Франкового надхнення, – ми тимчасом любуймося срібними відгомонами солов'ячих тонів чарівної Франкової скрипки.

*

Мабуть того самого року я побачив автора «Зів'ялого листя» на радикальному вічу у ратушевій салі у Львові. За довгим зеленим столом сидів Михайло Павлик з невідомими мені товаришами і проводив вічем. У салі стояли селяни, трохи молоді і дуже мало старшої інтелігенції. Наближалися вибори до державної Ради, отже треба було розбурхати маси. Саме тоді, коли я з'явився, віче щойно було почалося – промовців було обмаль і Франкові раз-у-раз доводилося промовляти. Автор «Зів'ялого листя» підходив несміливою ходою до трибуни і промовляв, а селяни слухали його уважливо, притакували йому, сміялися, часом затискали кулаки, і оплескували його.

Д-р Володимир Охримович у своїх «Причинках до біографії і характеристики Івана Франка»¹ написав, що Франко не був красномовцем. Я не міг би сказати цього про Франка. Я чув нераз Франка, як він промовляв на вічах, зборах, засіданнях і сходинах, і мушу сказати протилежне – він був красномовцем. Правда, він говорив спокійно, без патосу, без жестикуляції, але слова пили з його уст, заокруглені, образові, закрашені іронією; пили і пили, ворушили серце, переконували залізною логікою розум. Франко як промовець не грав на людських душах тільки лірикою, він не був демагогом, він оперував фактами, холодною дійсністю; коли треба, колов, пік, батожив, і переконував своїм розумом і мудрістю.

¹ «Новий Час» за 1926 р.

II.

Від д-ра Василя Щурата, з яким Франко жив у Відні при Вінплінгерштрассе в одній кімнаті у 1892–1893 рр., довідуємося, що Франко попав у важку невилічну недугу, що закінчилася прогресивним параліжем, ще у 1892 році¹. Як знаємо, розвиток прогресивного параліжу позначається тим головно, що деякі складові частини кори великого мізку поволі завмирають. Коли саме починається *paralysis progressiva*², цього лікарі не вміють сказати, вони знають тільки, що виразні ознаки виявляються аж по довгих роках після затроєння організму, – у декого після трьох, у декого навіть після двадцяти п'яти років. Але виразні ознаки й перший початок не одно й те саме. Між ними часто лежить доволі довгий час. Через те, коли недугу помітять близькі люди, уже минув довгий процес її розвитку. Характерна ознака параліжу – це його розвиток хвилястою лінією: погані часи чергуються з добрими. До перших симптомів прогресивного параліжу належать між іншими – недуга очей, мігрена, змінливий настрій, ослаблення пам'яті, тощо. Не слід забувати при тім, що прогресивний параліж у виїняткових людей має незвичайні риси³. Коли тепер уявимо собі, з одного боку, що Франко знав, що він важко хворий; що нерви в нього були розхитані; що невидний ворог, наче шашіль, поволі точив його душу, а з другого боку, що йому жилося бідно й скрутно; що від своїх і чужих доводилось йому не раз проковтувати ущерть наповнену чашу гіркотою; що найкращі його мрії топтала холодна дійсність; що в житті мав він багато невдач і розчарувань, то зможемо розгадати не одну загадку в його житті і не будемо шукати ключа до розгадки у його «податливості з природи» або у сторонніх впливах⁴. Франко був надто великою індивідуальністю, щоб ходити чужими стежками, а коли в його житті ми маємо моменти сильного подразнення, нервовості, то їх появи слід шукати не

¹ Українська Рада, ч. 19, Львів, 1925 і Франків «Іван Вишенський» (Звіт управи приватної гімназії С. С. Василянок у Львові, Львів, 1925, ст. XI).

² прогресивний параліч (*лат.* – *Упоряд.*)

³ Paul Julius Möbius, Ueber das Pathologische bei Nietzsche, Wiesbaden, 1902 ст. 2–3, 71 і інші.

⁴ Хроніка Наук. Тов. ім. Шевченка, Львів 1918, ст. 92 (ч. 60–62).

деінде, тільки в його організмі й у специфічному галицькому оточенні.

«На перелазі з р. 1896 на 1897 рік нас, – пише жартівливо поет про себе, – як того старця на перелазі, заскочили дві собаки, дві елементарні пригоди, що забрали нам багато часу і сили: вибори і слабість»¹. Поет занедужав тяжко і не виходив з хати «пару місяців». Він і понаписував тоді «в темній кімнаті, з зажмуреними, болочими очима» більшу частину своїх поезій, що пішли в книжечку «Мій Ізмарагд»². Тимчасом відбувалися вибори до австрійського парламенту і виборці з 4-ої курії виборчої округи: Перемишль–Мостиська–Добромиль, поетові прихильники йшли голосувати за посла із своєї округи – за поета. Недуга не дала змоги самому поетові поагітувати за себе й він розіслав був тільки своїм виборцям з 6 числом «Громадського Голосу» з дня 15 березня 1897 року кандидатську заяву п. з. «Браття виборці!»

Та й вибори-ж тоді були в нас! Від куль погибло десять людей, штиками поранено тридцять осіб, арештовано поперх дев'яност осіб, і то на землі Східньої Галичини й за те, що виборці не йшли голосувати лавою за урядових баденівських кандидатів. «Вся перверзія і глибока десь у крові скрита погорда до простого люду, погорда до закону і законности у галицько-польських верховодів, – пише поет, – виринула тоді наверх як олива на воду». А сам міністер внутрішніх справ, режисер тих виборів, Казимир гр. Бадені, що-ж сказав на це? Він сказав зі спокійним сумлінням: «Wybory w Galicji odbywają się całkiem legalnie»³. – А ті слова його впали не коли інде, як саме в ту пору, коли повз поетові вікна у Львові гнали жандарі до тюрми день-у-день десятки покривавлених селян у важких кайданах; коли до «хворого, немічного й розбитого» поета «день-у-день і ніч-у-ніч надбігали розполохані «легальністю» виборів міщани та селяни... благаючи поради, й бодай захисту, переночувати їх та прогледувати кілька день, поки минуть страховища легальних виборів»⁴.

¹ Житє і Слово, Львів, 1897, том VI, ст. 172.

² Мій Ізмарагд. Поезії Івана Франка, Львів, 1898, ст. IV.

³ «Вибори в Галичині відбуваються цілком законно» (*пол. – Упоряд.*)

⁴ Чит. Іван Франко, Русько-польська згода і українсько-польське братане. (Л.-Н. Вістник, 1906, кн. I, ст. 157–158).

Очевидно, Бадені, який боявся допустити поета до університетської катедри, тим більше не схотів допустити його до польської трибуни. Виборчі комісари вжили всіх заходів, і поета не вибрали послом.

Коли нагадаю ще, що Франко працював багато спільно з поляками: соціялістами, людовцями і загалом поступовими елементами, сподіваючись, що спільними силами можна буде повалити шляхетське панування і поваливши його, можна буде за допомогою поступових польських елементів вибороти кращу долю й для свого народу, а тимчасом політичні події¹ на ґрунті польсько-українських взаємин розвинулися в тому часі у зовсім протилежному напрямку сподівань поета; що такий популярний і впливовий посол Тадей Романович йому за його щире працю над спільним добром, польським і українським, публично в «Новей Реформе» зробив докори, з яких недвозначно виходило, що він Валенрод, бо «втискається» (*wciska się*) поміж поляків тим способом, «що може вже на... польські справи мати вплив» і «ним так дуже зненавидженим полякам»... «принести шкоду»², – стане мабуть зрозумілим тепер, що розкололася душа поета надвоє, він побачив, «як довкола нього валився весь той світ ідей чи ілюзій, над якого реалізацією він працював, і в хвилині розпуки він «кинув каменем у прірву»³, – написав у віденському журналі «*Die Zeit*» (1897 р., ном. 136) статтю «*Ein Dichter des Verrathes*»⁴, у якій сказав до поляків: «Ви сами Валенроди! Ваш народній геній Міцкевич – це поет зради і сумний жеде вас кінець, коли такого поета вважаєте без усяких застережень за свого найбільшого народнього героя та пророка і щораз нові покоління годуєте отруйними плодами його духа!»

Польські вчені, коли й знаходили мотив зради в Міцкевича, бачили здебільшого його в поемі «Конрад Валенрод» і всі згідно знаходили його виправдання в палкому патріотизмі, що у Міцкевича осягнув свій вершок. А Вільгельм Брухнальський пішов ще далі й написав, що раз на завжди треба покінчити з підсуванням

¹ Д-р Роман Яросевич. Поляки і Русини, Жите і Слово, 1897, том VI, ст. 184 і 186–187.

² D-r Iwan Franko, *Nieco o stosunkach polsko-ruskich*. Lvów, 1895, ст. 30.

³ Русько-польська згода, *op. cit.* ст. 158.

⁴ «Поет зради» (*нім. – Упоряд.*)

Міцкевичеві апотеози зради, бо «ані найбільше чутке, суспільне сумління, ані найбільше делікатне почуття права, з винятком обмеженої тартроферії, не признасть великого Конрадового вчинку за злочин зради, якої й на основі найдавніших гадок і сучасних теорій допуститися можна тільки на власних земляках і своїх найближчих, не на ворогові, якого лише поборюється, перемагається і губить усіма можливими способами»¹.

Коли до сказаного додаю, що Міцкевича вважають поляки за свого найбільшого поета, що його тлінні останки спочивають на Вавелю побіч польських королів і Косцюшка, що польський нарід ставить йому пам'ятники, де тільки має нагоду, і скажу, що Франко у згаданій своїй статті написав ні більше, ні менше, як те, що «зрада у своїх найрізноманітніших формах була головною темою майже всіх поезій Міцкевича», що ця зрада – і це найхарактерніше – малоється в нього не як підлий вчинок, як заперечення етичного почування, але дуже часто як щось героїське, деколи навіть як щось ідеальне, бо надхнене найкращим патріотизмом; що ця стаття появилася напередодні сотих роковин народин Міцкевича і була написана в журналі, якого співробітниками були значні європейські письменники, – зрозуміємо гнів та обурення поляків на Франка.

Добре тоді дісталосся нашому поетові за статтю «Ein Dichter des Verrathes». На стіні дому при вулиці Зиблицевича, де раніше жив поет, появилася напис червоною фарбою: «Tu mieszkałotr Iwan Franko!»² а на дереві напроти дому гойдалася з ганчірок зроблена лялька з прищипленим написом: «Iwan Franko». Коли поет зайшов у редакцію «Kurjera Lwowskiego», його довголітні товариші та приятелі пішли в іншу кімнату, а один з них Фрилінг заявив йому: «Pan tu nie masz miejsca!»³. З газет і журналів посипався

¹ Adam Mickiewicz, Konrad Wallenrod, Wydal, więciem i objaśnieniami opatrzył Wilhelm Bruchnalski. Lwów, 1922, ст. LXXXIV. Брухнальський підтримує свої міркування книжкою проф. Ю. Макаревича п. з. «Einführung in die Philosophie des Strafrechts auf entwicklungsgeschichtlicher Grundlage», Stuttgart, 1906.

² «Тут мешкає лотр Іван Франко» (пол. – Упоряд.)

³ Версію про прикру пригоду Франка в редакції «Кур. Льв.» я подаю за д-ром Щуратом (стаття «Франків Іван Вишенський», ст. XI). Щурат був знайомий з польськими журналістами і вони мабуть що пригоду так

на його голову град образливих слів, лайок та погроз. Вступ до польських товариств і редакцій Франкові був зачинений.

Одночасно за виставовим вікном «Księgarni Polskiej» появилася в жовтій обкладинці книжечка п. з. «Iwan Franko: Obrazki galicyjskie». Коли була б тоді інша Франкова книжка на виставі, не цілі шиби були б у книгаря і мабуть не зовсім цілим і він був би, а так і книгар посміхався, і книжечка з чільного місця заглядала до публіки. Польська публіка видно, знала зміст книжечки, – так воно й було.

Від доктора Щурата довідуємося, що «Obrazki galicyjskie» з переднім словом «Niemo o sobie samym»¹ були видруковані ще 1895 року, але д-р Генрик Бігеляйзен, редактор «Biblioteki Młówki», в якій друкувалася книжечка, і поет Ян Каспрович не радили Франкові випускати її у світ з переднім словом, у тій формі, в якій воно було написане², але тепер, коли появилася стаття «Ein Dichter des Verrathes» і всякі нитки польської приязни з Франком були пірвані, книгар з великою радістю виставив книжечку на продаж.

Що-ж писав Франко в передньому слові «Niemo o sobie samym», що могло подратувати українців і викликати гнів проти нього? Отсе проаналізувавши в ньому скептично свій український патріотизм, він прийшов до гіркого висновку, що не любить українців, бо «так мало знайшов він поміж ними справжніх характерів, а так багато малоти, вузької партійности, дволичности й пихи, що дійсно не знає, за що мав би любити їх»; не любить і України так, як «патентовані патріоти», бо не любить фраз, щоб казати, «що ніде не має так гарної природи, як на Русі»; бо мало знайшов у її історії «прикладів справжнього громадянського духа, справжньої самопожертви, справжньої любови»; бо Україна як раса «отяжіла, невстрійлива, сентиментальна, без гарту й сили волі, так мало здатна для політичного життя на власному смітті, а така багата на перевертнів усякого

розказали йому. Михайло Павлик пише: «Франка прогнано з «Кур. Лв.»... 11-го мая т. р., заочно письмом». Спис творів Івана Франка», ст. 114. «Вам тут не місце» (пол. – Упоряд.)

¹ «Трохи про себе самого» (пол. – Упоряд.)

² Д-р Щурат. Франків «Іван Вишньський», ор. сіт. ст. X; Як Каспрович. Взаємини Франка з Каспровичем. «Діло», 1926, ч. 172.

сорта»; не любить він урешті її будучинн, «якої не знає, і для якої слави не бачить підвалин»¹.

Паралелі до Франкової сповіді недалеко треба нам шукати. В 1836 р. появилось в журналі «Телескопъ» – «Первое философическое письмо къ г-жѣ», якого автором був Петро Яковлевич Чаадаєв. Що сказав Франко українцям, це холодними, але більш пекучими словами сказав Чаадаєв москалям. «Ми, – каже Чаадаєв, – не належимо ні до одної з великих родин людства, ні до Заходу, ні до Сходу, не маємо традицій ні того, ні другого... Ми існуємо неначе поза часом і загальний розвиток людського роду не торкнувся нас»... У нас немає навіть своєї власної традиції; у нас «не знайдете ні одного спогаду, який спинив би вас, ні одного пам'ятника, який розказав би вам минуле живо, сильно, картинно. Ми живемо в якійсь байдужості до всього, – у тісному горизонті без минулого й прийдешнього... Нам треба молотами вбивати в голову те, що в інших стало звичкою, інстинктом... Сильогізм Європи нам невідомий. У наших ліпших головах є щось більше, як безосновність. Кращі ідеї, від недостачі, зв'язку й послідовности, як безплідні марива, дерев'яніють у нашому мізку... Навіть у нашому погляді я знаходжу надто неозначене, холодне, трохи подібне до фізіономії народів, що стоять на нижчих шаблях суспільної драбини... Маса перебувають під впливом особливого роду сил, що розвиваються у вибраних членах суспільства. Маса сами не думають; серед них є мислителі, які думають за них, ворущать збірне розуміння нації і примушують її рухатися вперед... А тепер питаю вас, де наші мудреці, мислителі? Коли і хто думав за вас, хто думає під теперішню пору?... Ми нічого не видумали сами, з усього, що видумали інші, прийняли лише облудний вигляд і марну розкіш... Коли-б орди варварів, що стривожили світ, не пройшли перше, ніж наводнили Захід, країни, де ми живемо, ми не доставили-б і одної глави для всесвітньої історії»...²

Коли ми подумаємо тепер, що Чаадаєв нарушив у своєму листі і православія, основний камінь царської держави; що безжалісно вишмагав горду душу своїх земляків пугою, як ніхто перед ним і після нього; що молотом вбивав їм у голову гострі

¹ Iwan Franko, *Obrazki galicyjskie*, Lwów, 1897.

² П. Чаадаєв, *Философическія письма*, Казань, 1906, ст. 4, 6, 7, 9-11.

слова, як кинджали, – зрозумімо А. Герцена, який сказав, що після прочитання «Первого философического письма» Чаадаєва «всѣ были изумлены, большинство оскорблено, человекъ десять громко и горячо рукоплескали автору». Аж кілька місяців пізніше патріот Вігель познайомив зі змістом Чаадаєвого листа царя Миколу. Тоді цар закипів гнівом – «Телескопъ» закрив, цензора прогнав, редактора заслав у Усть-Сисольськ, а Чаадаєва наказав визнати за божевільного й зобов'язати підписом нічого не писати. Продовж більш, як півтора року, не вільно було Чаадаєву виходити зі своєї кімнати, але не був він проклятим серед своєї суспільності, а навпаки, вона оцінила його далекозору думку й відвідувала його¹.

Рівняючи Франкові слова з Чаадаєвими, бачимо різницю: від кожного слова Чаадаєва, як каже Герцен, «віс довгим стражданням, уже охолодженим, але ще озлобленим»², а кожне слово Франка горить стражданням, кипить живим гнівом і жовтіє злобою. Слова Чаадаєва падали краплями розтопленого олива на душу цілого московського народу, – слова Франка вразили громом душу тільки української інтелігенції.

Крик душі Чаадаєва – це був крик холодного глядача, філософа, крик душі Франка – це був крик поета й діяча, якому карлики під шкуру вбивали тисячі більших і менших шпильок. Чаадаєв бував у великопанських сальонах, театрах, клубах; довкола нього, – каже Герцен, – вертівся «вихор лиць», а він «вередував, робився чудним, відчужувався від товариства, не міг його покинути, потім сказав своє слово... знову замовкав, знову ставав химерним, незадоволеним, роздражненим, знову тяжив над московським товариством і знову не покидав його»³. А яким іншим був наш Франко! Він не знав сальонів, клубів, у театрі бував рідко, та й не в льожі, не в добірнім товаристві; його життя плило в убогій хаті або в редакції; його слухачами не були, як у Чаадаєва, дами, обвішані золотом і бриліантами, лисі сенатори, генерали, сита молодь; його слова йшли з газет, журналів, до широкої юрби; його слухачами були селяни, робітники й голодні студенти; він не шліфував слів з холоднокрівністю, з надумою,

¹ А. И. Герценъ о Чаадаевѣ. («З Былого и Думъ» частина IV, гл. XXX).

² А. И. Герценѣ, *op. cit.*

³ А. И. Герценѣ, *op. cit.*

у гарнім кабінеті; у нього не було часу й спромоги бути вередливим і чудним; у нього слова росли й росли на клаптиках паперу, що все свіжі появлялися на вбогім його столі; його слова росли годовані його кров'ю і жовчу. Через те і його слова в «Niesso o sobie samum» сказані не дипломатично, без рукавичок, різко.

Франко, як журналіст, публіцист, політик мусів часто виступати проти видних і впливових людей, а що був він гострий на язик і любив добре поглузувати зо своїх противників, то мав чимало ворогів, які, де треба було, вміли пошкодити йому. Не дивота, що коли Франко кандидував до сойму 1895 року чи до парляменту 1897 року, то вони повалили його, хоча селяни йшли за ним лавою; що не допустили його до університетської катедри, хоча сенат був за ним і ніхто більше від нього не мав права на неї. Не треба одночасно забувати, що Франко в очах галицького суспільства був еретиком, червоним радикалом, соціялістом, небезпечним агітатором, і що правовірні льояльні, мирні громадяни чимало страхалися його ідей, його впливів і кидали йому під ноги колоди, та як була нагода, ще й вбивали не одну гостреньку шпилечку під шкіру. А що у свому житті Франко чимало зустрівав людей підлих, безхарактерних, що шукали в патріотизмі наживи, різного сорту перевертнів, а душа його була вражлива, нерви витончені, то ясным буде його конфлікт з українською інтелігенцією, головню галицькою, що і знайшов свій яскравий вираз у сповіді «Niesso o sobie samum».

На сповідь Франка прийшла проповідь «Діла». 13 травня 1897 р. в числі 97 «Діла» появилася передова стаття без підпису п. з. «Смутна поява». Вже після появи цієї статті було загально відомо, що її автором був посол Юліян Романчук. Тепер знаємо, що на жадання д-ра Щурата Романчук читав свою статтю співробітникам «Діла» (ред. Іван Белей, М. Струсевич, І. Березинський, д-р Щурат), що стаття була писана в різкій формі, і що її вістря значно притупили ці співробітники¹). Як би там не було, все-ж дивно, що і в тій фармі, в якій стаття появилася, вона була видрукована в «Ділі».

Романчук моралізує, лає, глузує, але не переконуює. Він із свого лука раз-у-раз пускає затросні стріли, але заслаба в нього

¹ Д-р В. Щурат, Франків «Іван Вишенський», ст. XII.

рука, і стріли не попадають у серце противника. Можна бути великим політиком, але малим стрільцем. Романчук повчав Франка, що таке любов до рідної країни, але сам хіба не вірив у те, що говорив. Він філософує так: «Русію єсть передь-всѣмъ рускій нарѣдъ, а нарѣдъ єсть великою родиною. Отже любимо Русь, якъ любимо свою родину, и то цѣлу родину, не одного або другого члена єи, якъ любимо батька и матѣрь, и братѣвъ и сестры, и дѣти и всю дальшу рѣдню разомъ взявши. Та и не пытаємо, за що и що въ нѣй любити, але любимо, бо то наше, бо то родина». Нема що казати, дуже гарну рецепту дав Романчук Франкові на любов до рідної країни, але хіба сам він вірив у її чародійну силу? Коня з упряжжю! – як знайде він одного такого добрягу, якому член ближчої або дальшої родини розвалить голову, а він з великої любови до нього й далі підставлятиме свою голову й кликатиме: «голубчику, я люблю тебе, а ну ще раз дай мені до-вбенькою по голові!».

Не треба бути великим філософом, щоб зрозуміти хід Франкових думок про любов до рідної країни. Не помилюся, коли скажу, що світогляд Франка спирається на утилітаризмі. Пожиток – це головна мета людського життя, а що життя складається з розкоші (pleasure)¹ і страждання (pain), отже оконечною метою наших діянь – це наше існування скільки можна вільне від страждання й багате на розкіш.

Виходячи з того погляду на життя, Франко й поспитав себе: За що я маю любити Україну, коли вона приносить мені страждання, «кріваву в серці рану», а не дає розкоші? А коли все-ж я почуваю себе українцем і по змозі моїх сил працюю для України,

¹ Джон Стюарт Міль, один з творців утилітаризму, у своїй книжечці «On Utilitarianism» хоче, щоб оцінювати вартість підметного задоволення, себто розкоші за її якість. Є розкоші вищі, духові, які слід вище ставити над розкоші, нижчого роду. «Немає – каже він – ніякого сумніву, що людина, у якій джерела розкоші є нижчі, має більше основ до повного заспокоєння своїх побажань; людина-ж, у якій є вищі вимоги, завжди буде почувати, що щастя, яке може бути його участю, при існуючому порядку світа, не може бути повне. Але він переносить усякі негоди, коли лише можна їх перенести. Не заздрить він тим, які не почувують того, що він відчуває, бо саме те почування є вже розкішю. Краше бути незадоволеною людиною, ніж щасливою свинею; краше бути незадоволеним Сократом, ніж задоволеним дурнем».

себто без надії на особисту користь обмежую свій пожиток і несуть жертву на користь загалу, то яка-ж причина цієї моєї самопожертви? На це питання Франко й дає зараз відповідь: причина моєї самопожертви – це суспільний обов'язок. Я син селянина виріс на чорному хлопському хлібі, на праці твердих хлопських рук, отже й почуваю себе до обов'язку «панщиною цілого життя відробити ті гроші, що дала хлопська рука на те, щоб я міг видряпатися на вершок, де видно світло, де пахне воля, де сяють вселюдські ідеали». Як бачимо зі сказаного, Франко в основу своєї любови до рідної країни поклав ідею суспільного обов'язку, що стоїть уже понад егоїстичним принципом утилітаризму і входить у сферу вищих прав етики. А коли додамо, що Франко працював для України понад свої людські сили й працював далеко поза означені ним межі, стане ясным, що каміння несправедливо посипалося на його голову, і що ті, які кидали його на нього, зробили йому велику кривду.

Кажуть, що як у кого біда, то ніколи не одна, і у Франка було їх більше, ще більше, як ті, про які я вже згадував. Мушу згадати ще про одну тому, що була у зв'язку з попередніми і показує пружину людської злоби, як то людина з великої любови до ближнього поборює свого противника тим способом, щоб відібрати йому всяку охоту до життя, не кажучи вже про любов до ближнього. Очевидно, є люди в яких нерви міцні, як мотузки, усе переживуть, але в нашого поета, та й ще недужого, вони не були кріпкі.

В Науковому Товаристві ім. Шевченка йшла боротьба ні за що інше, як власне за те, щоб воно стало чисто наукове, і Франко боронив відповідний проект, якого головним автором був Михайло Грушевський, а надто належав до тих, що були за тим, щоб товариство виповіло друк політичних газет у своїй друкарні, між іншими «Діла», тим більше, що той друк не давав товариству ніяких прибутків, тільки притичку Шкільній Раді до того, щоб відібрати в товариства грошеві підмоги й друк шкільних книжок. І що-ж діється? Хтось із Франкових противників – а під цю пору вже назріла спілка народовців із москвофілами – іде до редакції «Галичанина», шепче щось до вуха редакторові і виходить з того статейка, якої головним мотивом

було те, що «д-р Франко розпинався за Барвінськимъ», себто, щоб здобути університетську катедру або посольський мандат, входить у спілку з так званими «інкамерованими русинами», хоч у Франкових промовах не було й згадки про Барвінського і хоча Франко підозрівав Барвінського, що він був одним із тих, що своїми посольськими впливами старалися не допустити Франка до університетської катедри. Та ще той наклеп не пустив добре коріння, а вже повстав новий. Франко на запрошення фабіянців та соціал-демократів поїхав до Відня й мав два відчити про економічно-політичне становище галицького селянства; кореспондент урядового «Часу» написав прихильний допис про відчити і зараз добрі люди поширили по Галичині поговор, що Франко за допомогою соціал-демократа Адлера запродався міністрові гр. Казимирові Баденему. І той наклеп не всі добре чули, а вже, правда не новий, але добре приперчений, пустив в обіг «Галичанин». Повстала спілка народовців з москвофілами, Франко піддав її гострій критиці і зараз же з'явилася в «Галичанині» стаття «Туда стежка вь горохъ», де автор назвав Франка «казенним радикалом», бо таки запродався Олександрові Барвінському, а тому «дїйствительне удалось помѣстити д-ра Франка вь пропозиції на ту посаду, однако подь условіємь, если соубѣгающійся перемѣнить свою дотеперешнюю политику, поклонится вь св. Юрѣ и т. п.», і дозволив собі моралізувати Франка, немов би він «личными интересы ставить выше интересовъ народа, который послѣдній обманывается лишь лестными словами», і тим способом «деморалізацію» доводить «до апогея». Ось так доводилося жити Франкові в хибному колі наклепів, підзорів і лайок. Жорстокі люди ранили його вражливу душу й доводили її до розпуки. «Була хвили-на, – каже Франко, – коли я бачучи довкола себе глупі докори та цинічні насміхи, думав було покаятись або емігрувати хоч на кубанські степи, та далі успокоївся».

І Франко дійсно заспокоївся. Після бурі уступилися хмари і на небі показалося сонце. Франко поволі став приходити до здоров'я, а в його тяжкому становищі прийшла йому на поміч своїми силами краща українська молодь, яка гуртувалася в «Академічній Громаді».

1897 року восени, молодь вибрала головою «Академічної Громади» Володимира Гнатюка, великого Франкового прихильника. Гнатюк був уже тоді відомий як етнограф і знавець Закарпатської України. Він 1895 і 1897 рр. промандрував був майже всю Закарпатську Україну і пізнав наочно не тільки побут закарпатських українців, але й зібрав звідти багато фольклорного та етнологічного матеріалу. 1896 р. була вже видрукована в II томі «Етн. Збірника» його стаття про лірників разом із репертуаром одного лірника. Він від 1894 р. був уже знайомий з Франком, друкував свої статті в «Життю і Слові», ба навіть був співавтором протесту галицьких українців проти мадярського тисячоліття п. н. «І ми в Європі!», видрукованого 1896 року. Молодь, знаючи про ці заслуги Гнатюка, пошанувала його своїм вибором. Гнатюк, двадцятишестилітня людина, широкоплечий, гарний з обличчя, блідий з коротко стриженою білявою бородою, вийшов після вибору на ступінь, на якому стояла професорська катедра (вибір відбувався в університетській салі), і звідти сказав зараз свою програмову промову. Він, як звичайно, говорив тихим голосом, але плавко; свою промову перетикав густо поезією проскрибованого Франка й закликавав товаришів здійснювати Франкові ідеали. Гнатюк, знаючи, що Франко підчас недуги понаписував багато віршів, порадив «Академічній Громаді» взяти на себе видання отсих віршів. Виділ згодився і за двісті корон набув збірку Франкових поезій, яка й вийшла під кінець 1897 р., але з датою 1898 р., накладом «Академічної Громади», п. з.: «Мій Ізмарагд». Франкові поезії вийшли на гарному папері й були оправлені у різнокольорові обкладинки з золоченими берегами і витисками. Чистий прибуток з розпродажу поезій був призначений на запомоговий фонд «Академічної Громади». Продажем займався головню Іван Макух, пізніший адвокат і діяльний член радикальної партії. Він ходив з томиками «Ізмарагду» по всіх усюдах і втикав їх навіть у руки, що не конче хотіли мати в себе еретицьку книжечку. Одночасно молодь ухвалила заснувати фонд для підмоги українським письменникам і відсвяткувати ювілей 25-літньої літературної діяльності Івана Франка. Для цього й вибрано окремий комітет, якого головою був Володимир Гнатюк.

Комітет узявся дуже живо до праці. Незабаром Іван Макух прибив у приміщенні «Академічної Громади» закликав до молоді святкувати ювілей Франка. Серед молоді були, очевидно, – й такі, яким той закликав не подобався, і якась невідома рука написала була на ньому образливі для Франка слова. Я помітив це й у кореспонденційній книзі товариства висловив своє обурення проти того вчинку п. з. «Wer reitet so früh durch Nacht?»¹ Але ніхто не мав відваги відповідати мені й більше образливих слів на заклику вже не з'являлося.

Комітет дістав був з початком 1898 р. дозвіл від міністерства збирати гроші на фонд підмоги для українських письменників, але преса не підтримала доброго заміру молоді й складки не пішли так, як бажалося. Молодь почала також збирати гроші на ювілейний дар для Франка. Як на неприхильні для поета обставини зібрано, як на тодішні часи, доволі багато, близько 1400 корон. Наукове Товариство імени Шевченка додало від себе 600 корон і в день ювілею передано поетові в окремії шкатулці 2000 корон.

З почину комітету Іван Труш намалював портрет поета. Мені здається, що він намалював був тоді два портрети: один, який дехто визнав за невдалий і який Труш подарував Гнатюкові, – в дійсності саме той портрет був найбільше подібний до живого Франка, – і другий, що пишався в часі ювілею Франка в ювілейній салі і є тепер у музею Наукового Товариства імени Шевченка.

За спонукою комітету зладив Михайло Павлик «Спис творів Івана Франка. 1874–1898». Будучи раз у бібліотеці «Прогресу», я бачив, як Франко показував Павликові декотрі статті без підпису, всевдонімні або криптонімні – його. Тимто «Спис» Павлика має велике значіння для розсліду автентичности Франкових писань. «Спис» мав попереджати життєпис Франка, який обіцявся написати А. Кримський, але той чомусь прислав був лише початок життєпису, не кінчаючи його, і «Спис» вийшов у світ без життєпису Франка. Зладив комітет і трилогію Франкових новель п. з. «Єзуїт». Видрукував був навіть дві перші давніше написані Франкові новелі – «Місію» й «Чуму»; на третю новелю не стало настрою у Франка і трилогія не з'явилася в

¹ «Хто рано так мчить крізь ніч?» (*нім. – Упоряд.*)

часі його ювілею. До «Місії» й «Чуми» додав пізніше Франко «Казки і сатири», і збірку випустила друком «Українсько-руська видавнича спілка» у Львові 1906 р. Аж у Ліпівку пригадав собі недужий поет, що його трільогія не закінчена і почав був писати третю новелю, але не довелося йому скінчити її. Накінець комітет видрукував збірку композицій до Франкових поезій п. з. «Зів'ялі листки» і книжку п. з. «Привіт Івану Франку». В «Привіті» взяли участь: Хв. Вовк, М. Грушевський, Юрій Жаткович, селянин Павло Думка, Іван Копач, А. Кримський, Леся Українка, Іван Левицький, К. Малицька, Олена Пчілка, Іван Тобілевич, В. Самійленко й інші.

В березні 1898 р. став Гнатюк заступником учителя в українській Гімназії у Львові, і на його місце «Академічна Громада» вибрала тоді на голову Гриця Гарматія, недавно померлого лікаря в Тереховлі. Та через те Гнатюк не перестав бути головою комітету для ювілею Франка і далі працював у ньому пильно.

Ювілейне Франкове свято мало відбутися напередодні свята Івана Котляревського та, поки воно наспіло, життя в «Академічній Громаді» плило без важніших подій. Бували часом відчити студентів, але дуже рідко. Не знаю, чи не в березні 1898 р., був відчит Льонгіна Цегельського про 1848 рік. Оцей відчит згромадив був у товаристві більше студентів. На нього прийшли також: Михайло Грушевський, Михайло Павлик, Остап Терлецький і Франко. Після відчиту молодь пішла до «Єзуїтського саду» на спільну вечерю, а ресторатор на ту мету відступив їй велику салю. З молоддю пішли тоді на вечерю Франко, М. Грушевський і Павлик. Вечеря була, як звичайно, студентська, скромна, зате настрої був добрий, бадьорий. Мало коли бачив я в такому веселому настрою Франка й Павлика як тоді. За шклянкою пива йшли тости й промови. Промовляв дехто з молоді, промовляли також Франко, Павлик і Грушевський. Франко підносив у своїй промові великі заслуги Остапа Терлецького для поступу й культури і ставив його на зразок молоді. Павлик, як звичайно, славив Михайла Драгоманова. Всі гуртом співали українських пісень. Співали Франко, Грушевський і Павлик. Павлик навіть учив співати улюблених Драгомановим пісень. І так серед поважної гуртки та співів ми провели гарний вечір до пізньої години.

1898 р. зважився Франко ще раз кандидувати на посла до австрійського парламенту в Тернопільщині. Його старий ворог Казимир Бадені уступився був йому з дороги, намісником став у Галичині гр. Лев Пінінський, естет і вчений, отже Франко міг думати, що вибори перейдуть легально і він діб'ється свого. Проте не сталося так, як мріяв. Вибори, правда, відбулися без проливу крові, зате так майстерно, що Франкові пропало кількадесят голосів, що віддали за нього виборці, і він знову не став послом. Кандидував на посла цим разом востаннє. Вже більше не приходила йому охота кандидувати. Невдачу прийняв він спокійно і пішов за голосом Спінози: «...satius est... iniurias aequo animo ferre, et studium iis adhibere, quae concordiae et amicitiae conciliande inserviunt»¹.

III.

Восени 1894 року приїхав до Львова молодий київський учений Михайло Грушевський і обняв у львівському університеті катедру всесвітньої історії з особливим оглядом на історію східної Європи з українською викладовою мовою. Вступний виклад з давньої історії Руси прочитав він 30 вересня (12 жовтня н. с.) 1894 р. Одна з найбільших університетських саль ледве вмістила слухачів, серед яких були й старші люди. Галичани призвичаєні були бачити героями царів, князів, гетьманів, боярів, тимчасом від молодого вченого, в якому хотіли мати «готовий авторитет», вони почули щось зовсім протилежне: єдиний герой історії – це нарід, народня маса, а мета історії – зрозуміти «стан економічний, культурний, духовий» цієї маси, «її пригоди, її бажання й ідеали». Така демократизація історії певне не подобалася слухачам, особливо старшим, – вона й тепер ще не подобається деяким, – але вони мовчали та оплескували молодого вченого. Оплескували, хоча цей учений сказав ще більшу ересь, що всяке «juratio in verba magistri»² він вважає за неможливе. Як то не вірити в догми, в авторитет, в професора університету? Але що було робити, коли вже прийшов такий революціонер та

¹ «... краще ... спокійно перенести образи і використати той досвід, який буде корисним для взаєморозуміння і дружби» (лат. – БУ)

² Біла Уява

² «клятва словами вчителя» (лат. – Упоряд.)

й ще такі авторитети, як проф. Володимир Антонович і Олександр Кониський, особливо перший, казали його шанувати, то треба мовчати й чекати що буде далі.

Ще перед проф. Грушевським проф. В. Антонович і О. Кониський настоювали, щоб товариство ім. Шевченка перетворити на наукове. Але говорити легше, як зробити: не було кому взятися до такої тяжкої роботи. Правда, була вже невеличка громада вчених у Галичині, був такий Франко, можна було з Женев чи Софії покликати Драгоманова, але таких «антихристів», як вони, не приймали в члени товариства, не то, щоби давати їм провід у ньому. Від біди загальні збори ухвалили 13 березня 1892 р. новий статут, переіменували товариство на наукове, але поки що науки в товаристві не було, а бодай було її обмаль. Тимчасом Драгоманів ходив у подертих черевиках¹ і хотів «у Рону стрибнути»², а Франко збирався втікати до Америки³, або на кубанські степи. Провід у Науковому Товаристві ім. Шевченка треба було дати не лише вченій людині, але людині вченій та енергійній, при тім з організаційним хистом. Тодішній голова Товариства Олександр Барвінський хотів мати «готовий авторитет» і шукав такого на Україні. Дуже йому хотілося віддати Наукове Товариство ім. Шевченка проф. В. Антоновичеві, але тому було під цю пору 60-ий рік життя, до того він знав галицькі обставини так, що й темних окулярів йому не треба було, і він з Кониським намовили молодого тоді магістра історії Михайла Грушевського поїхати у Львів і взяти на себе обов'язок зорганізувати науку в Галичині.

Коли-ж Михайло Грушевський був уже у Львові, хотів хто чи не хотів, треба було йому віддати наукову керму в Товаристві, а трохи пізніше (2 лютого 1897 року) й головування. Насамперед перейшли під його редакцію «Записки» Товариства, які вже раніш редагували в Києві з його участю. Від 1895 р. виходили вони щотри місяці, а від 1896 р. аж до війни щодва місяці. В 1895 р. зорганізував проф. Грушевський також археографічну комісію, що розпочала дві серії наукових публікацій «Жерела до історії України-Руси» і «Пам'ятки українсько-руської мови

¹ М. Грінченкова, Про мало знаного... (Україна. «Кн. 6, 1925, ст. 123).

² Листи до Ів. Франка, т. I, ст. 139.

³ Драгоманов, Листи до Ів. Франка, том II, ст. 134.

і літератури». Обидві серії виходили на переміну: одного року одна, другого – друга. В тім самім часі засновано осібну серію для фольклорних матеріалів п. з. «Етнографічний Збірник». А пізніше за порадою Ф. Вовка зорганізовано ще й окреме видання – «Матеріяли до українсько-руської етнології». Від 1898 р. почали виходити окремі «Збірники», призначені для більших статей і матеріалів історично-філософічної і фільологічної секції, а від 1902 р. й об'ємисті томи «Українсько-руської бібліотеки».

Проф. Мих. Грушевський, обнявши провід у Науковому Товаристві ім. Шевченка, запросив до співробітництва в ньому вчених галицьких і закордонних, охочих до праці на полі українознавства, а серед них насамперед – Івана Франка. Він відчинив двері в Науковому Товаристві ім. Шевченка й покійному Драгоманову, якого наукові праці окрашували чужі журнали, зате свої боялися його імени гірше як прокази. В 1899–1907 рр. вийшли в перекладі М. Павлика чотири великі томи розвідок Драгоманова про українську народню словесність і письменство у «Збірниках фільологічної секції».

І Франкові усміхнулася тепер доля покинути найми і присвятити свої сили рідній країні. Вже 1895 року з'являються на сторінках «Записок»: габілітаційний виклад про «Наймичку» Т. Шевченка, «Вірша про Барську конфедерацію», починається друком його дисертація про старо-християнський духовний роман «Варлаам і Йоасаф»; потім іде 1898 р. його більша праця «Хмельницина 1648–1649 років у сучасних віршах» з того часу майже немає книжки «Записок», де не було б його розвідки, матеріалу, замітки або рецензії. Товариство починає випускати у світ від 1897 року його «Апокрифи і легенди», а від 1901 року великий корпус «Народніх приповідок». Франко бере також визначну участь у редагуванні «Українсько-руської бібліотеки».

За те, що В. Гнатюк організує ювілей Франка, під кінець вересня 1898 р. його переносять з львівської гімназії до самбірської. Очевидно, Гнатюк покидає вчительську службу і стає за порадою проф. Грушевського секретарем Наукового Товариства ім. Шевченка. Під проводом проф. Грушевського та Франка

Гнатюк стає працювати науково і незабаром стає душею Етнографічної Комісії. Завдяки його енергії та меткості Наукове Товариство ім. Шевченка випускає у світ систематичні корпуси народніх легенд, анекдот, коломийок, колядок, шедрівок, гаївок, байок тощо.

А сам Михайло Грушевський – душа Наукового Товариства ім. Шевченка? Він угинається під тягарем організаційної роботи в товаристві, творить свою історичну школу й побіч сотень більших і менших розвідок пише монументальну «Історію України-Руси», яку Франко назвав «величавою основою української історичної науки і невичерпаним джерелом національно-політичного і соціально-культурного самопізнання й освідомлення, що вводить нас дійсно вперше в сім'ю європейських народів».

Серед цієї кипучої праці в Науковому Товаристві ім. Шевченка приходить урочистий день ювілею Франка. Це було 30 жовтня 1898 р. В салі поштового клубу у Львові зібралися Франкові прихильники, головно студенти й селяни, і ждали приходу ювілята. Прийшли також пошанувати заслуги нашого поета – Юліян Романчук і Олександр Барвінський. А зі священників явилися тільки два: о. Балабан із Закарпатської України і галицький о. Олекса Волянський. За якийсь час заворушилася саля. Пришов Франко. Загреміло від оплесків. За хвилину піднялася заслона. На сцені пишався серед зелені портрет Франка; на столі лежали дарунки для ювілята, а на стіні висів гарний вінок від товмаського селянського товариства «Народний Поступ». Почалося свято. Насамперед ішли промови: голови ювілейного комітету В. Гнатюка, представника української науки Михайла Грушевського, посла-селянина Стефана Новаківського, представниці українського жіноцтва Наталі Кобринської, довголітнього товариша й приятеля Мих. Павлика і голови «Академічної Громади» Гриця Гарматія. Кожен із промовців освітлював зі свого боку діяльність Франка так, що з промов склався повний образ його заслуг для українського народу. Промовцям відповідав – ювілят.

Коли тепер прочитаємо відповідь Франка, бачимо цікаве психологічне явище: з цієї промови немов виходять тонесенькі

червоні ниточки і обсотуються довкола головних ідей Франкової сповіді – «Niesco o sobie samum». Франко не знав, на що прийдеться йому відповісти, і тому відповідь його можна вважати за імпровізацію, до якої дивним дивом і поетичне порівняння (себе до пекаря і муляра) і свої дві заповіді, а саме почуття обов'язку й потребу ненастанної праці, узяв не з іншого джерела, тільки зі сповіді, що спричинила йому стільки прикростей. Видно, що поет довго мусів роздумувати над основою своєї сповіді, мабуть уже після її появи друком, коли мимохіть репродукував її в головних пунктах у своїй промові, дещо надто яскраве пропускаючи, на дещо накладаючи лагідніші фарби. Одно тільки нове було у відповіді Франка, а саме натяк на універсальність його діяльності: у Франка було гаряче бажання – «обняти цілий круг людських інтересів» і в інших розбудити зацікавлення до них.

Після промови ювілята комітет передав йому дарунки й відчитував телеграми та привітальні листи. Особливо радували серця – листи й телеграми селян, деякі навіть віршовані. Коли які дарунки були милою нагородою поетові за його труди, то певне отсі прості, ширі, селянські вияви спочуття.

Концерт, що становив другу частину свята, відкрив «Вічний революціонер» композиції Людкевича; опісля йшли співи й деклямації. Відспівано між іншим пісню «Мій раю зелений» композиції селянина Якова Остапчука. Цей концерт був подекуди дзеркалом поетичної творчости Франка.

По концерті була спільна вечеря. На промови й тости відповів поет. У своїй промові сказав він, що якби в нього було що з вдачі когута, то з приводу лестивих слів учасників ювілею йому виріс би на голові великий гребінь, але він не когут, не був і не хотів бути ані гетьманом, ані керманичем, тільки був собі звичайнісіньким жовніром, якого громада, що сама не любить ходити «рівним рядом», раз-у-раз «штовхала» і вибивала з ряду. Серед веселої гутірки минув вечір і так скінчився ювілейний день Франка, що після гірких, бурхливих днів дав йому багато соняшного тепла, радості, життєвої енергії й направив на шлях нового, трудового життя.

Після Франкового ювілею два дальші дні були призначені для святкування сотих роковин відродження українського

письменства: 31 жовтня в старім театрі гр. Скарбка відбулися вистава «Наталки Полтавки» і величавий концерт, а 1 листопада наукова академія у великій салі «Народнього Дому» і святочна вечерея.

Перед виставою «Наталки Полтавки» пок. Лев Лопатинський читав Франків прольоґ «Великі Роковини», який, хоча пройшов поліційне сито, зробив велике вражіння. Сьогодні немає в Галичині промовця, який не спокусив би себе продеклямувати хоча декілька огняних рядків, закрашених іронією, з Франкового прольоґу.

На пам'ятку прожитих днів всенароднього свята заснувалася з почину Михайла Грушевського «Українсько-руська видавнича спілка», до якої ввійшов Франко діяльним членом і потрудився для неї чимало, редагуючи й друкуючи багато своїх та чужих творів оригінальних і перекладних.

Восени 1897 року перестало Наукове Товариство ім. Шевченка друкувати «Зорю» і з почину Михайла Грушевського постановило видавати журнал за типом європейських revue — «Літературно-Науковий Вістник». До редакції нового журналу запросив Михайло Грушевський і Франка. Здавалося б, що нічого дивного нема в тому, коли стає членом-редактором поважного журналу такий великий письменник, як Франко. Деінде, але не в Галичині. Колись з «Діла» прогнали були народовці Франка, кажучи йому на дорогу: «іди й не признавайся, що ти русин!»¹, а коли з кінцем 1884 р. Омелян Партицький обіцяв був передати Франкові на власність «Зорю», то народовці так були перелякані тим, що поки Франко вернувся з Вікна, куди поїхав був до В. Федоровича переглянути збірники його листування за 1848–1870 рр., власником «Зорі» було вже «Товариство ім. Шевченка»². Коли-ж терпіла яка галицька редакція Франка у себе, мав він крім цензора державного ще й громадського³. Правда, в Австрії в початках Франкової діяльності йшла за прикладом Бісмарка боротьба з соціалізмом, але все-ж, якби не заляканість, обскурантизм і ультральялізм галицьких українців,

¹ Житє і Слово, V, ст. 454.

² В поті чола, 1890 р., ст. XIV.

³ Ibid XV і Житє і Слово, V, ст. 455.

Франко почував би був себе таки краще вдома і не був би мусів іти в найми до сусідів та тратити час на журналістиці.

Тимто й тепер, коли стало ясне, що Франко став співредактором Літер.-Наук. Вістника, зчинився великий шум у нашій Галичині. Ще не появилася й одна книжка «Літер.-Наук. Вістника», ще ніхто не знав, який буде її зміст, а вже восени 1897 року на одному деканальнім соборчику зібрані духовні за протестували проти участі Франка в журналі і свій протест оповістили в газеті «Душпастир».

Що-ж і говорити, коли справді з'явилися перші книжки «Літ.-Наук. Вістника» і між співредакторами побачили читачі – Франка? «Наперед настроєні проти нового видання критики, – каже сам Франко, – бачили злочини та підкопи проти ріжних святощів там, де були б не бачили їх в іншому виданні; добачили його руку там, де була рука нпр. Маковея або когось іншого рівно невинного в ніяких підкопах»¹. До хору незадоволених прилучилися також «Буковина» та «Руслан», а незабаром піднеслися голоси проти Франка та «Літ.-Наук. Вістника» і на загальних зборах Наукового Товариства ім. Шевченка, і там підносилися вони так довго, поки дальшого видавання небезпечного журналу не перейняла на себе «Українсько-руська Видавнича Спілька» з кінцем квітня 1905 року.

Деякі критики «Літ.-Наук. Вістника» та Франкових писань у ньому дали тоді йому привід до славної сатири «Доктор Бессервіссер». Один з видних наших письменників узяв собі був навіть оцю сатиру дуже живо до свого серця і зламав своє критичне перо, але мені здається, що даремне: Франко не мав наміру вивести якусь особу на сміх, а лише вишмагав добре пугою тип рутенця, подібного до волового очка, що заховалося між орлове пір'я і коли орел не міг уже летіти вище, воно вилізло з пір'я і, підлетівши трохи вище від нього, сказало: «А видиш, а я таки вище лечу від тебе!»

Не зважаючи на прикрощі й колючки з ріжних боків, редакція «Літ.-Наук. Вістника» не дала вивести себе з рівноваги і йшла сміливо своїм шляхом: вона давала своїм читачам здоровий духовий хліб і дбала, щоб журнал заступав всеукраїнські

¹ Показчик змісту «Літ.-Наук. Вістника», у Львові, 1903, ст. VI–VII.

інтереси, а не одного клаптика землі, партії чи групи. Франко був дуже дбайливим і пильним редактором «Літ.-Наук. Вістника»; – він аж до померків свого великого духа містив у цьому журналі свої оригінальні й перекладні белетристичні твори, літературні нариси, студії, критики та публіцистичні статті. Що цікавило той великий дух, все те знаходило свій яскравий вираз на сторінках «Літ.-Наук. Вістника».

Десь 1898 р., восени чи взимку, за порадою Осипа Маковея почалися «літературні сходи», що відбувалися в Наук. Товаристві ім. Шевченка й у салі «Руської Бесіди». Звичайно відчитувано якийсь недрукований твір, опісля велася дискусія над прочитаними творами й новими течіями в європейських літературах. На тих сходинах Франко читав свою «Поему про білу сорочку» і брав дуже живу участь в обміні гадок на літературні теми. Але в нас було замало людей, які займалися своєю літературою, не то чужою, через те на сходинах довелося промовляти одним і тим самим людям: Франкові, Грушевському, Маковеєві, часом Коцовському та полякові д-р В. Морачевському і сходи по якимсь часі занехано. А жаль, що так сталося, бо все-ж такі дискусії ворушили нові думки у молоді, яка й сама збиралася писати, а не знала якою піти їй стежкою. От, хоч-би взяти за приклад молоденького, але талановитого поета Олександра Козловського, якому ці сходи причинилися багато до розвитку поетичного таланту та до національної самосвідомості¹.

Роковина всенароднього свята національного відродження України позначилися в Галичині не тільки на полі літературнім, але мали також і велике значіння для розвитку політичної думки галицьких українців. Зібрані на святі Котляревського з найбільш глухих закутків інтелігенти, робітники й селяни зрозуміли, що світло до Галичини прийшло з Наддніпрянщини, тієї з-поза чорно-жовтих стовпів, з тієї, що дала Котляревського й Шевченка; що нарід, який живе по однім і по другім боці Збруча, – це один і той самий, і що центр нашого національного життя в золотоверхому Києві. З тієї пори й почали вживати галичани замість

¹ Михайло Мочульський, Олександр Козловський (Наук. Збірник, присвячений проф. Мих. Грушевському, у Львові, 1906 р., ст. 524–537).

слів «Русь», «руський» – спочатку «Україна-Русь», «українсько-руський», а згодом уже «Україна», «український».

Підо впливом всеукраїнської ідеї повстала й ідея сполучки роз'єднаних політичних сил галицьких українців. Хотілося дати політичній програмі такі широкі рямці, щоб вона могла притягти до себе всі й найбільш ліві галицько-українські елементи, що змагаються за одну мету – здобути українському народові «культурну, економічну й політичну самостійність» та створити «одноцільний національний організм». На ідеал вільної України погодилися члени відділу політичного товариства «Народня Рада» у Львові й група українців, яка стояла поза «Народною Радою», і якої представниками були – Володимир Охримович, Євген Левицький та ін. В цих переговорах брав участь і Франко, виступивши формально з радикальної партії.

Цей вихід Франка дуже засмутив його товаришів. Кирило Трильовський називає перехід Франка до «нової» партії його найбільшим політичним faux pas¹ і ще донедавна кидав громи на Михайла Грушевського, думаючи, що «безумовно під його впливом» той перехід став і можливим². Я думаю, що докори Трильовського зовсім безпідставні. Після смерти Драгоманова радикальна партія розбилася була на різноманітні один одному ворожі елементи. Побіч драгоманівців – Павлика й Трильовського стояли націоналісти (В'ячеслав Будзиновський), соціялісти (посол д-р Роман Яросевич) і опортуністи (д-р Окуневський). Роман Яросевич, Михайло Новаківський і Семен Вітик ще в травні 1899 р. перейшли були до соціал-демократів. Човен радикалів плив куди хотів – без весла й керми. Павлика ніхто не слухав. А й Франко не мав охоти брати на себе відповідальність за нездисципліновану партію. Коли Трильовський думає, що Франко був маріонеткою в руках Драгоманова чи Грушевського, він грубо помиляється. Якби Трильовський прочитав листи Драгоманова до Франка, він пересвідчився б, що Франко не так сліпо йшов за Драгомановим і що з того приводу було багато між ними непорозумінь, які мало що не спричинили розриву Драгоманова з Франком. Ще більше: в дні

¹ хибний крок (лат. – Упоряд.)

² Іван Франко – як поет громадянин, Літ.-Наук. Вістник, кн. IX., 1926 р., ст. 42–43.

ювілею Франка, коли то Павлик мріяв, що колись не буде іншої всенародньої політичної партії, тільки радикальна, а може й ще скоріше, драгоманівська лінія у світогляді Франка вже була заламана. Певне, що слово Михайла Грушевського теж мало значіння у Франка, але й за ним він не пішов би, якби був іншої від нього думки. Тут справді була на думці велика річ – витягти політичний віз галицьких українців з малого обійстя на широке українське поле, і коли це не вдалося, Грушевський і Франко відійшли, і не взяли участі у дальшому процесі формування нової національно-демократичної партії.

IV.

Франко замикається у своїй убогій хаті, його дух підіймає вгору крила і з запалом та з небувалою енергією – творить. Ми бачили його тільки в певних порах дня, як він поспішав до друкарні, або з друкарні додому. Завжди з похиленою головою, глибоко задуманий. Знайомі пояснювали собі жартівливо поетову задуму тим, що то він у часі ходу з дому до друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка і назад обдумує свої твори і ховає обдумане до своїх шухлядок у голові: обдумає, кажуть вони – один свій твір, зараз кладе його в шухлядку й відчиняє другу, щоб покласти до неї новообдумане, і так дотепні порухували, що поки Франко зайшов з дому до друкарні і з друкарні додому, мав у голові кілька нових творів.

Усі, в кого трохи живіше било українське серце, радувалися розмахом крил Франкового генія й у блаженнім супокії споживали солодкі плоди його духа. І нікому навіть на думку не приходило поспитати, бодай себе, чому в нашого поета обличчя таке сумне-невеселе, задумане. Поет не жалувався нікому, не плакав, не нарікав на свою долю, і ніхто не журився ним. Тимчасом чорні тіні смутку та журби падали на його душу.

Гете сказав, що поетичний зміст лірики – це зміст власного життя поета. Оці його слова можна сміливо прикласти й до Франкової поезії. Поезія була Франкові єдиною вірною повірницею в житті; їй сповідав він усі свої болі, журбу, жалі, тугу й мрії. Тимто Франкова поезія – це чародійне дзеркало, в

якому, хто хоче, може побачити вірний образ його душі в кожній добі його життя.

Розгорніть його книжечку «Із днів журби» і ви побачите в ній його таємні думки, його найделікатніші тремтіння душі. Оця книжечка – це щоденник Франкової душі, де записані мистецькою рукою його переживання «в днях журби», себто в роках від 1897 до 1900. Франко творив, Франко писав, Франків дух купався у блакиті неба, його крила підіймалися до сонця, але в його душу внадився шашіль і поволі дуже поволі, але систематично підточував тонесенькі фібри його душі. Хоч як Франко не хотів «ритися в своїм нутрі і всяку думку гірш онучки розскубувати і всякий рух жувати, міряти, важити»¹, все-ж під примусом непереможної психічної сили не встерігся показати нам у своїх поезіях підсвідомі рухи своєї душі.

Франкову душу почало охоплювати врядигоди якесь дивне «безсилля»: його почування в «серці полум'ям горіли»; «думи рвалися як орел ширять», але «воля» була в нього «розбита», «душа слаба, безкрила, холодом пририта», «слова і блиски й фарби не хотіли служити уяві» і його творчий дух, «чахнув серед зневір'я»². Бодлер підкріплював знесилена фантазію гашишем, опієм; Мопасан етером; Тассо, Е. І. А. Гофман, Ленав, Готфрід Келер та інші додавали їй огню вином, – нашому Франкові були противні всякі наркотики³; він мучився, журився, втомлювався, але не вживав їх. Хвилини безсилля проходили сами собою, в душу вступала нова енергія і нові, білі крила підіймали її в ясний світ фантазії та мрій.

Находили на поета хвилини піднесення духа й раптового пониження його. Він, наче птах, відчуває себе легким, чує в собі надмір сили, хоче обняти весь світ своєю любов'ю⁴ і нагло кров стає оливою у його жилах, в серці не стає запалу й віри⁵, а приятель стає йому «хижим звірем»⁶.

¹ Із днів журби, Львів, 1900, ст. 13.

² Із днів журби, ст. 11 і 13.

³ Ібід., ст. 13.

⁴ Ібід., ст. 14.

⁵ Ібід., ст. 16.

⁶ Ібід., ст. 52.

У поета з'являлися час від часу непрошені гості: безсонниця¹, мелянхолійний настрій² і подібно, як у Ньютона, Тассо або Руссо, *mania persecutiva*³.

Чорні думки, наче настирливі мухи в пізню осінь, докучали поетові, відганяли сон і непокоїли його:

Кожний мебель був мій ворог,
кожна книжка, то була
п'явка, що систематично
кров і мозок мій пила.

Кожна добрість, то наївність,
кожний друг, то хижий звір,
кожна думка, то помилка,
кожний спомин, то докір⁴.

Поет усією силою свого ясного духа боровся із своїми непрошеними гістьми, проганяв їх від себе, але вони верталися й добувалися до його дверей чимраз дужче...

Одночасно почалися ще більші страждання поета: його мучили зразу елементарні галюцинації, а потім і складні. Йому причувався «легенький стук в вікно чи в двері⁵, телянькання дзвоника⁶ або бренькіт мушки, замотаної в павуковій сіті»⁷. Коли ви читали «Перехресні стежки», вас певне мусіло охопити легке тремтіння, коли ви прийшли до того місця, де Франко пише: «Хробачок стукає в стіні: раз, два, три, чотири – і став»⁸. Так кілька разів. А це-ж не вигадка поета тільки фотографія його переживання. Що-ж і думати, коли душа поета стала висотувати з себе складні картини і кидати їх перед його очі?

Привид весільної дараби, на якій поет бачить себе зі своєю любкою у веселому товаристві, опісля привид трупа-любки на воді, коли щезла дараба за чорною скелею, за закутом,

¹ Ібід., ст. 52-53 та 12, 23, 24 і 43.

² Ібід., ст. 52-53 та 12, 23, 24 і 43.

³ параноя (*лат.* – *Упоряд.*)

⁴ Ібід., ст. 52.

⁵ Ібід., ст. 6.

⁶ Ібід., ст. 18.

⁷ Перехресні стежки, ст. 292–293.

⁸ Перехресні стежки, ст. 294.

закріпив поет у срібні строфи своєї поезії¹ і в поетичну прозу «Перехресних стежок»². Питання: чи він описав нам свою галюцинацію, як виходить з поезії, чи сон, як виходить з «Перехресних стежок», присвятив я окрему студійку. Коли образ весільної дараби був би справді галюцинацією і поет бачив себе на тій дарабі, то це був би відомий психітрам *phénomène d'autoscopie*³. Подібна галюцинація була і в Мопасана. Великий новеліст розказував своїм приятелям, що коли він сидів раз за столом і писав, йому видалося, немов відчинилися двері і він на своє велике здивування бачить, що гість – це він сам⁴.

Вельми цікава з психологічного боку поезія «Із днів журби», що починається словами: «Ніч. Довколо тихо, мертво»⁵. Вона, ця неоцінена перлина людського генія, збудована на галюцинаційнім елементі і в ній записано мистецькою рукою спосіб, яким повстала поетова галюцинація. Душа, обтрушена з земного пилу, зосередилася, прояснилася, «щось мов тихий дзвін» залунало в ній і повстала в ній «якась невідома гармонія», «мов у гаю свисти дроздів гілка гілці подає». «В розколесаній уяві» поета піднявся ряд картин:

гори в світлі золотому,
фіолетова тінь долин,
річка наче срібна стрічка,
і скалистая стіна,
шлях закурений, мов кладка,
що у безвість порина...
Вулиця... Доми низенькі,
за штахетами, в садках
георгінії і астри
на малесеньких грядках;

¹ Поезія «Над великою рікою» написана 24 серпня 1899 р. й уперше видрукована в «Літ.-Наук. Вістнику» в книжці II, за 1900 р., ст. 119–120 під псевдонімом Марко В-а.

² Уступ XXI. «Перех. стежок» видрукований уперше у «Літ.-Наук. Вістнику» за 1900 р., кн. V.

³ явище автоскопії (*франц.* – *Упоряд.*)

⁴ Guy de Maupassants Krankheit Von Dr. Gaston Vonberg. Wiesbaden, 1908, ст. 16.

⁵ Із днів журби, ст. 63–66.

стежечки круті між ними,
деревяний ганок...

І ось раптом виринає
з рам зелених у вікні
тихеє лице жіноче
----знайоме ----

«Мигнув» цей чудовий образ і розвіявся мов імла. «Лице кохане» пропало, і очі поета побачили несподівано – «побитий градом лан... повінь»... Ні, не очі побачили... Все те в його душі жило, «на крилах із гармоній, світла й запаху» пліло. Поет каже:

Чую, що се власний твір мій,
хоч створив його не я:
що це часть єства могого,
хоч не в ній душа моя.

З книжечки «Із днів журби» довідуємося, що поетові привиджувалася: «гниль» і «погані лярви»¹), а з повісти «Перехресні стежки» ще й «погане хробацтво»².

У людей з перечуленими нервами трапляється цікаве психічне явище, відоме під назвою *audition colorée*³ – вони відчувають деякі звукові тони як зорові вражіння певних фарб, чи інакше, вони чують фарби й бачать тони. З літератури знаємо, що *audition colorée*, мабуть перше, як учені, вивчили на собі письменники-невропати. Е. Т. А. Гофман (1776–1822) каже: «Я бачу гармонію барв, тонів і запахів. Мені думається що вони повстали таємничим способом із ясного проміння й опісля з'єдналися у величний концерт»⁴. У Юлія Словацького (1809–1849) слова бувають «ясно-червоними»⁵, а твори мають один спільний кольорит, напр., «Сон літньої ночі» видається

¹ Ibid. ст. 11.

² Ibid. ст. 45.

³ фонопсія (франц. – Упоряд.)

⁴ Kreisleriana. (Sämtliche Werke von Eduard Grisebach, Leipzig) том I, ст. 46.

⁵ Król-Duch, Rapsod I, пісня I, строфа LIII.

йому «блакитним і місяцевим», а «Макбет» «сірим і червоним образом»¹. В його поемі «Król-Duch» читаємо:

A jam zacierpiał jak azatan –
W iskrze duchowej niby w diamencie,
Mając boleści różnych tajemnice,
Kolory–krzyki–jęki–błyskawice²
Przypatrywałem się jak ludzie, co słyszą
Muzykę duchów – w kolorów zamieszce³...

А в Шарля Бодлера (1821–1867) зливалися в одно: запахи, коліри і звук (*les parfums, les coulers et sons se répondent*)⁴. Слух на коліри (*audition colorée*) знайшов свій найкращий плястичний вираз у поезії нашого Франка. Мало того, що Франко малює переживання слуху чулого на коліри, він дуже докладно записує процес того дивного психічного явища, подібно як Достоєвський процес своєї епілепсії, Мопасан процес діяння етеру, а Герман Нотнагель процес умирання:

Зразу все немов померкло
Перед ним і дроз пробігла
по тілі,
і зомліли змисли всі.
Потім мов теплом дихнуло,
і по тілі розлилося
щось солодке, м'ярко-м'ярко
попід шиєю пройшло.

Потім слух його прокинувся;
мов діамантова нитка
Тон якийсь потягся довгий –
любий, радісний такий!

¹ Krytyka krytyki i literatury (Dzieła Słowackiego, вид. д-ра Бр. Губриновича, том X, ст. 94). Подібно Фльобер, пишучи «Салямбо», хотів створити «quelque chose pourpre», а в «Madame Bovary» хотів дати «couleur de moisissure de l'existence de cloportes».

² Rapsod II, строфа X.

³ Rapsod IV, пісня II, строфа IX.

⁴ «Correspondances» (Les fleurs du mal, стр. 92)

І душа, мов той метелик –
десь летить за любим тоном,
та чим далі, тонів більше
і все дужчають вони.
Вже гармонія могутня
ллється синьою рікою
і розкішні тони, бачся,
небо й землю обняли.
І пливе душа...
на гармонії величній,
мов на морських хвилях лебідь
вверх гойдається, то вниз.
Поміж небом і землею
вверх то вниз душа...
розколисана несеться
швидше, швидше, розкішніш!
І гармонія величня
робиться фіолетова,
далі синьо-лазурова,
далі пурпуром ярким.
Ось із хвиль тих пурпурових
стрілив промінь золотистий,
вибухнув вулкан огнистий,
ріки світла потекли.
Розлилось безмежне море
світла ясно-золотого
і зелено-золотого
й білого неначе сніг.
Грають світляні каскади,
величезнії колеса
у всіх кольорах веселки
котяться по небесах.
І рука якась незрима
розпуска барвисті пасма,
розпуска могутні тони
з краю світа аж на край.

Розпускає, порядку
і збирає, і мішає, —
мов калейдоскоп гігантський
грає світ весь перед ним.
Мов дитя, душа...
потонула в тому морі
тонів, фарб, у тім розкішнім захваті —

(Іван Вишенський, пісня V).

Що Франкові попередники сказали кількома словами, те Франко розвинув у могутню кольорову, поетичну картину.

У деяких поезіях «Із днів журби» відбивається тривога та якийсь внутрішній неспокій поета. Найкраще той прикрий настрій змалював поет в отсих строфах:

В глибокім, темнім пралісі
мандрівець блудить змучений;
тривога, голод, близька ніч
мов звіря дикого стрільці
його женуть все дальш і дальш.
У груди духу не стає, —
здається, трісне серденько,
і ноги змучені тремтять,
а він біжить, біжить, біжить!
І причувається йому,
що десь далеко, ледво чуть
теленька дзвоник: дзінь-дзінь-дзінь!
Він знає, що весь день уже
за тим зрадливим голосом
біжить даремно; інколи
догадується, що мабуть
це дзвонить власний страх його,
та він проте біжить, біжить!'

Страждання поета мусіли бути великі. Ми й не в силі уявити собі їх. Недаром з глибини його серця добувається важкий, болючий, проймаючий стогін:

¹ Із днів журби, ст. 18–19.

Близько вже. Мабуть для того
і остатня часть дороги
б'є на мене вал остатній
так болюща і важка.
Вже не довго. Боже! Боже!
Облекши мені тягар мій!
Просвіти остатню стежку,
що мов губиться у млі!

Наш поет був подібний до того чоловіка, що то попав у безодню і що з усіх боків загрожувала йому небезпека, але він побачив на гілках березки, за яку був учепився, щільник з медом, тоді забув він за своє горе, піднявся трохи вгору й почав із щільника мед пити. І наш поет у своєму горі знайшов щільник з чудодійним медом, що

розширює життя людське в безмір,
підносить душу понад всю тривогу,
над всю турботу ізза діл минутих —
в простори повні світла і свободи.

і сам почав із того щільника чудодійний мед пити та іншим роздавав той мед щедрою рукою.

Наш поет, приймаючи в основу свого світогляду принцип утилітаризму, і в основу своєї громадянської діяльності кладе Бентамів принцип: *the greatest happiness of the greatest number*². На думку поета, лише суспільна праця, праця на користь загалу вичерпує до дна життя людини й приносить щастя, внутрішнє задоволення діячеві і загалові, що на його користь він працює³. Людина, а тим більше українець, не має права вживати життя та його радощів, коли бачить, що «мільони його народу не мають чим вдоволити найконечніших потреб життя», — вона повинна зректися «усіх своїх приємностей і розкошей і зробитися аскетом і слугою бідних та нещасливих усіх людей, а передовсім своїх, українців»⁴. Поет поставив собі ціллю життя здобути найбільше щастя для найбільшого числа одиниць, себто альтруїзм.

¹ Ор. сіт., ст. 102.

² найбільше щастя найбільшого числа (англ. — Упоряд.)

³ Із днів журби, ст. 14–15.

⁴ Перехресні стежки, ст. 134–135.

але тимсамим не спроневірився він принципів утилітаризму, бо позбуваючися всіх своїх приємностей і розкошей матеріальних нижчого ряду, своєю альтруїстичною суспільною діяльністю, що має на меті увільнити від страждання (freedom from pain¹) найбільше число людей, здобув собі розкіш вищу, розкіш духову. Звільняючи інших від страждання, він звільняв себе від свого страждання, забував за власне горе.

В 1900 році на сторінках «Літ. Наук. Вістника» друкувалася повість «Перехресні стежки». Герой цієї повісти має подвійне обличчя – Франкове і Франкового приятеля, пок. д-ра Євгена Олесницького, прегарного промовця, визначного адвоката й відомого громадського діяча. Коли поет малює громадську діяльність героя, – виступає на сцену д-р Рафалович-Олесницький; коли-ж малює любовні переживання героя, бачимо на сцені автора «Зів'ялого листя». Порівняйте «Зів'яле листя» з «Перехресними стежками» і пересвідчитесь, що повість доповнює ліричну драму. Душевні переживання героя змальовані ядерними, короткими, драматичними словами в поезії; зате фізичний і духовий образ героїні «Зів'ялого листя» виступає плястичніше в повісті. Коли не хочете, щоб не погасло проміння поезії, що йде від постаті героїні «Зів'ялого листя», не читайте одночасно «Перехресних стежок». «Зів'яле листя» написане під впливом живого, свіжого, еротичного захоплення; у «Перехресних стежках» малює поет еротичні почування, просіяні через густе сито рефлексії. Фізичні риси героїні любовної драми однакові в поетичних строфах і в прозі, тільки що її візерунок писаний у «Зів'ялому листі» рукою захопленого поета, у «Перехресних стежках» значно вже поправлений рукою холодного анатома: вона білявка, з чорними як ніч очима, струнка, але в неї «ніс задовгий, уста завеликі, оваль лиця не зовсім правильний². Та й візерунок душі героїні не таким гарним виступає перед нами у «Перехресних стежках», як у «Зів'ялому листі»: вона – не українка, малоосвічена, а середовище, в якому вона жила, досить загадкове. Чи героїня любовної драми, що її змалював Франко, поетична фікція, чи реальна фігура, що малаб відіграти таку високу ролю в житті поета, не маючи певного матеріялу, не беруся

¹ позбавлення від болю (англ. – Упоряд.)

² Перехресні стежки, ст. 66.

решати. Ще час шукати слідів «тих металевих ниток» нашого поета, «де його твір в'язався з його власним життям».

V

Десь у 1900 р. я знайшов у Миколаєві над Дністром привілеї того містечка та листування Миколи Устияновича. Я зробив копії з привілеїв, і з листів, і післав Наук. Товариству ім. Шевченка. Незабаром я одержав листівку від Франка, якою він сповістив мене, що готується критичне видання творів М. Устияновича, які зібрали студенти дух. семінарії у Львові, і що в це видання ввійдуть і листи, які я прислав. Але критичне видання творів Устияновича чомусь не вийшло, і Франко післані йому листи видрукував у «Записках» аж у 1907 році п. з. «З кореспонденції Миколи Устияновича». Трохи пізніше я одержав листа і від проф. Михайла Грушевського. В цьому листі писав він, що копія з миколаївських привілеїв буде видрукована, просив тільки від мене виписок з магістратських книг та з парохіяльних документів Миколаєва.

Щоб порозумітися з проф. Мих. Грушевським щодо згаданих виписок, я вибрався до нього додому. Він жив тоді на вулиці Домбровського. Це було в першій половині січня 1901 року. Професора я не застав дома, він був на проході у стрийським парку. Мене попросили подождати. Довго я не ждав. Проф. Грушевський прийняв мене ввічливо і між нами завелася зараз розмова на теми наукові й ненаукові. З проф. Грушевським я вже був трохи знайомий, бо ходив раніше час до часу на його університетські виклади. Тимто й розмова не йшла пиняво. Проф. Грушевський ставився завжди до молодих людей по-приятельськи й старався віднайти в них наукові чи літературні нахили, а коли вже знайшов їх, то й знайомість з ним не маліла. Коли я вже мав відходити, надійшов Степан Рудницький, колишній учень проф. Мих. Грушевського, тепер географ. Він приніс тоді відомість, що проф. Фінкель не хоче прийняти докторської дисертації Степана Томашівського. Ця відомість засмутила була професора і він обіцяв поговорити з проф. Фінклем за Томашівського, що, як я знаю, він і зробив. У 1901 році

в книжці XLIII. «Записок» появилися «Привілеї міста Миколаєва над Дністром».

В перших днях липня 1901 р. я зайшов якось з Мих. Новаківським, моїм товаришем, пізнішим адвокатом і послом, до каварні Шнайдера у Львові, при Академічній вулиці. Ми застали там Ів. Франка, Остапа Терлецького й Леся Мартовича і присілися до них. Новаківський познайомив мене з ними, хоч я з усіма так сказати «здалека» був уже знайомий і доводилося мені нераз стрічатися з ними в громадському житті. Мартович кінчав оповідати про те, як то він перебирався на нову квартиру, і оповідання, видно, подобалося, бо Франко був у доброму настрої й радив, щоб Мартович списав свою веселу пригоду в формі новели й видрукував у «Літ. Наук. Вістнику». Терлецький всміхався й переглядав мовчазно якийсь гумористичний журнал. Я й Новаківський читали недавно разом «Перехресні стежки» і хвалили Франка за суддю Страхоцького, який удався йому. Страхоцький – його властиве прізвище було інше – це була загалом відома фігура у Львові. Франко змалював його в «Перехресних стежках» якнайкраще. Франко дуже тішився, що нам подобався Страхоцький, а Новаківський хвалився пізніше передомною, що подробиці до портрета Страхоцького він постачив Франкові. Поволі вичерпалися теми до розмови, і ми почали розходитися. Перший вийшов Терлецький, а потім і ми всі, Франко спішився, бо на другий день мав їхати кудись на риби.

Осівши у Львові в липні 1901 року з наміром прожити у ньому довший час, я дуже часто, майже щодня, заходив до Наукового Товариства імені Шевченка, записався в його члени і був членом виділу від 1904 р. до 29 червня 1913 року. Секретарем Товариства був Володимир Гнатюк, з яким я був добре знайомий ще з університетських часів, отже було й до кого зайти та побалакати. Гнатюк, хоча був селянський син і фізично кременний, був слабого здоров'я. На своє лихо він простудився в 1902 році – дехто каже, що ловлячи рибу з Франком, – і за лікарською порадою виїхав був на острів Корфу. Там підкріпив був своє здоров'я і підбадьорений на душі вертався вже додому. Але по дорозі захотілося йому зробити етнографічну екскурсію до українських кольоністів, розсіяних по полудневій Угорщині.

Там мав він різні прикросі від угорської влади і застудився ще раз так добре, що після повороту до Львова розвинулася в нього грудна недуга, що прикувала його згодом до крісла, а пізніше й до ліжка, і поклала кінець усяким його екскурсіям, а 6 жовтня 1926 року й життя.

Гнатюк був чоловік товариський, лагідної вдачі, жартівливий, любив листуватися, в його руках сходилися нитки від Наукового Товариства ім. Шевченка, «Літ.-Наук. Вістника» і «Укр.-руської Видавничої Спілки», був люблений Франком і проф. Мих. Грушевським¹, тому й кожний, хто мав яке діло до

¹ В. Гнатюк у своїй статті «Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові», видрукованій у «Літ.-Наук. Вістнику» за рік 1925, докоряє Михайлові Грушевському ніби через нього він та його сім'я не були як слід забезпечені матеріально від Наук. Товариства, щоб воно дало йому на випадок його неспроможности до праці пенсію гімназіального вчителя, а на випадок його смерті відповідну пенсію його дружині та дітям до 24-го року життя. Помінаючи те, що Товариство давало Гнатюкові спромогу заробляти своїми науковими працями стільки, скільки він при своєму здоров'ї навіть мріяти не міг би, як гімназіальний учитель; що давало йому платні відпустки для порятунку здоров'я, не раз майже цілорічні; що його домагання розглядала особна комісія, до якої як знавці належали д-р Вол. Охримович і В. Угрин, ані проф. Грушевський, який по-приятельськи ставився до Гнатюка, ані виділ Товариства, що цинив високо наукові заслуги Гнатюка, не могли робити прецеденсу і не маючи певних доходів, не було в силі Товариство виконати всі його побажання, тільки значну їх частину і в межах найдалі посуненої можливости. Очевидно, Гнатюк не був задоволений з того, що дало йому Товариство, і відси походить його жовч до М. Грушевського і виділу від 1912 р. Так само безпідставно жалувався Гнатюк, що у 1912 р. його не вибрали членом дирекції Видавничої Спілки, бо він, будучи хворим, не приходив на засідання Спілки, а від лютого до кінця року 1912 жив у санаторії поза Львовом. Через несповнені свої домагання Гнатюк довгий час мав жаль і до мене як члена виділу, а потім наслідком смерті Ясеницького і комісії для службової прагматики, хоча я супроти цифр бухгалтера В. Угрини і мотивів вище сказаних був безсилий, і не згадав навіть слівцем у своїй довгій статті мене, хоча я безкорисно працював для Товариства близько десяти літ. Коли між нами обновилося листування, я дорікав Гнатюкові за статтю «Наук. Товариства ім. Шевченка у Львові». В одному з листів з дня 24 квітня 1926 р. він пише мені: «Що вас вразило так у статті про Н. Т. ім. Ш. щодо Мих. Серг.? Не знаю чи він читав статтю, але ми тепер листуємося з ним і то з його ініціативи. Може я там і що непотрібно сказав (я тепер статті не хочу ще раз читати), та я писав її давно, а друкував мин. року. Я старався кілька можна

сих останніх, звичайно підготовляв собі ґрунт у Володимира Михайловича.

Не диво, що до нього приходило багато людей і через його руки проходило багато записаного паперу. Гнатюк заохочував теж молодих людей до етнографії і дуже тішився, коли хто переймався любов'ю до народньої творчості. За якийсь час довкола нього стояла громадка добре вишколених етнографічних записувачів; жаль тільки, що не виховав він собі вчених дослідників фольклору.

Буваючи часто в Наук. Товаристві ім. Шевченка, я уважно придивлявся до його машинерії. Колісця рухалися точно, гладко, справно, без скреготу, як у добрім годиннику. Часом дзвонив телефон. То проф. Грушевський питав про коректу, довідувався про хід друку книжок або назначував речинець засідань виділу, секцій або дирекцій. Часом і сам проф. Грушевський з'являвся в Товаристві, ідучи з університету. Але бувало, що проф. Грушевського не було у Львові. Тоді колісця в машинерії рухалися трохи повільніше. Статті до «Записок» чи до «Літер.-Наук. Вістника» відкладалися. Якжеж прийшов лист, що він уже вертається, а ще більше, що вже ось-ось відізветься телефон і поспитає за статті, тоді молоді автори (д-р Іван Джиджора, Микола Свшан-Федюшка та інші) не виходили з хати, пили чорну каву й писали, щоб статті були скоро готові.

Точно коло 12 години опівдні й коло 6 години ввечір, майже щодня, приходив до Товариства Іван Франко. Він приносив рукопис до друку, забирав коректу або матеріял до перегляду, часом щось написав, прийняв якого молодого автора на розмову, побалакав і йшов далі. Франко поступав уполудне перед приходом до Товариства до так званої «Віденської каварні», а ввечір, вертаючись з Товариства, до каварні «Монополь» (перенісся з каварні Шнайдера) і там, випивши чарку кави, переглядав газети. Хто мав яке діло до Франка, міг у тім часі бачити його у згаданих каварнях. Коли зустрічав у каварні кого зі знайомих, він найдовше годину бував у ній. Увечір, в будні дні й опівдні в неділі та свята бував він у товаристві Гнатюка, а деколи і мойому.

бути об'єктивним і не вступав у сліди тих, що проти нього писали і виступали ще перед війною»...

Франко як редактор, коли знаходив у писаннях новика щось живе, ідейне, не жалував праці, щоб виправити рукопис, ошліфувати форму, зробити придатним до друку. Франко, не міняючи змісту, умів чужим творам дати гарну форму. Беручися до виправки писань молодих авторів, він говорив жартівливо: «trzeba skrócić i upiększyć¹». Велику вагу клав він на чистоту мови й стиль. Коректу читав сам кілька разів, навіть після коректи Гнатюка. Хто не бачив ніколи Франкової коректи, той не всілі уявити собі, скільки праці вложив він у чужі писання.

Будучи членом Наукового Товариства ім. Шевченка, я бував на його загальних зборах і сьогодні з прикрістю мушу сказати, що отсі збори не завжди мали характер поважний, часто панував на них вічевий дух, якому не місце в строго науковій установі. А діялося це головню тому, що Товариство побіч дійсних членів, з науковими кваліфікаціями, має звичайних членів, якими може бути кожний, кого прийме виділ, і хто платить вкладки, а які дуже часто не мають нічого спільного з наукою і бувають сліпим знаряддям наших політиків. Отсі то політики часто з особистих причин організували опозицію на загальних зборах і вносили в них гострий, вічевий тон. Скликавши своїх прихильників з провінції, вони в яскравих кольорах малювали їм загрожений стан посідання чи ще більше: самі обіймали провід опозиції на загальних зборах, а «провінція» й покірні «прихильники» опозиції на їхню команду голосували. Так було, коли в Товаристві йшла боротьба за його науковий характер і коли воно перестало у своїй друкарні друкувати політичні газети, між іншими «Діло»; так було, коли в деяких членів Товариства була ображена амбіція з приводу прихильних оцінок у «Записках» їх праць, друкованих деінде, або з приводу критики М. Грушевського їх політичної діяльності; так було, коли М. Грушевський не підходив під передвоєнні пляни галицьких політиків і вони хотіли або замінити його на проф. д-ра Івана Горбачевського або, коли це не вдасться, то бодай дати йому свій виділ, у якому кожний член мав би, як казалось, свою самостійну думку, а властиво, у якому сиділи б його явні вороги.

¹ «треба скоротити і прикрасити» (пол. — Упоряд.)

Були ще й інші бурі в Науковому Товаристві ім. Шевченка, як з приводу участі закордонних членів Товариства в загальних зборах через повновласників (Павлик), з приводу «Гуцульщини» Вол. Шухевича і кліш до неї та загалом з приводу гонорару за наукові праці, друковані в Товаристві, або з приводу того, що Видавничка Спілка продала магазин книжок книгарні Товариства¹.

Не памятаю, щоб які загальні збори Наук. Товариства ім. Шевченка обійшлися без Франка: він точно з'являвся на кожні збори і завше брав у них визначну участь. Хто б він не був, коли тільки підривав науковий престиж Товариства чи якимбудь способом підкопувався під його фундаменти, Франко явно й сміливо виступав проти нього й нищив його своїм дотепом та їдкою сатирою. Навіть на загальних зборах 29-го червня 1913 р., коли то галицькі політики зорганізували були велику опозицію проти проф. Грушевського, уже недужий Франко боронив його перед їх нападами і доводив, що з виходом проф. Грушевського почнеться й упадок Наукового Товариства ім. Шевченка.

VI.

Я засідав із Франком не тільки у відділі Наук. Товариства ім. Шевченка, але також і в дирекції Укр.-руської Видавничої Спілки і у відділі Товариства прихильників української літератури, науки та мистецтва. Бував також і на засіданнях наукових секцій, у яких Франко брав участь. Франко приходив на засідання точно, один із перших, і в засідання вносив свою ясну і здорову думку. Незвичайна скромність, великий розум, простота, ввічливість, притім *esprit*², скептицизм та іронія окрилювали Франкову постать і робили її приємною в зустрічі. Ані дрібки гордості, чванства, пихи ви ніколи не помітили у Франка. Одночасно не забудьмо, що характер у Франка був чистий, як кришталь.

Коли-не-коли я заходив до Франка додому. Він купив собі 1901 року невеличку площу при вулиці Понінського ч. 4 і поставив собі на ній гарний будиночок, який і любив він дуже, де

¹ В. Гнатюк у своїй статті про Наук. Тов. ім. Шевченка написав, що на тому інтересі навпаки: не Товариство ім. Шевченка, але Вид. Спілка зле вийшла.

² жвавність розуму (*англ.* – *Упоряд.*)

написав свої найкращі твори і де перестало битися його серце. Коли я входив до поетового будиночка, оточеного деревцями, по високих, кам'яних східцях, мені мимохіть нагадувався монастир. Я раз і сказав це поетові, коли він відчиняв двері до цих східців, і порівняв його тоді з монастирським сторожем, а він усміхнувся і сказав: «так ks. Ambroży – sługa boży». Довкола хати панувала тиша, хіба часом галасували поетові діти або співала птаха в недалеких кущах. Двері від хати були зачинені і захожих впускала поетова дружина – невеличка, сухорлява жінка з блискучими, чорними очима і з гладко зачесаним чорним волоссям. Зодягнена просто й убого. Вона, коли захожий був їй незнайомий, питала з порога коротко, вривчастими словами: «До кого? За чим?» Коли поета не було дома, вона казала: «Нема Франка!» – і двері зачинялися перед захожим.

Кімнати в поета були влаштовані бідно. Меблі прості, примітивні. Тільки кілька образів окрашувало стіни: портрети Шевченка й самого поета роботи арт. Юліяна Панькевича, та «Вид на Дніпро» роботи арт. Труша¹. Ось і вся окраса. На довігм, простім столі – сила книжок, паперів і гарний ріг, що його подарувала поетові арт. Сальомея Крушельницька. За цим столом і працював поет. Під стінами стояли полиці та невеличкі шафи з книгами, і було їх доволі. Книги стояли на полицях, не раз у двох рядах, у найбільшій порядку. Поет, як рідко котрий поет, завжди знав, де шукати бажану книгу. Брошури, листування та інші матеріали оправляв поет в особні книги. Робив він це тому, щоби, як казав, не пропали йому підчас поліційних трусів. А так завжди міг бодай перевірити, що пропало й де шукати його. В невеличкій шафі переховувалися рукописні матеріали. Свої поезії ховав поет у звичайну паперову коробочку. Гарних гаптованих течок не було в нього. Писав він не на гарнім гладкім папері, а на клаптиках паперу, що попадали йому під руки.

Поетова дружина, Ольга Хорунжинська, походила з Києва. Вона була «толстовка». Сама одна хозяйнувала: прибирала хату і ладила прості страви. Служниць не було у неї ніколи. Не любила, щоб письменниці приходили до чоловіка. До грошей

¹ Крім згаданих картин висіло на стінах, у всіх кімнатах, багато картинок у чорних узеньких рамках – з різноманітними рибами.

прикладала малу вагу. Коли селянка поставила собі якусь ціну нпр. за суніці, то вона давала їй удесятеро більше: «Якто стільки разів треба схилитися по суніці, щоб їх назбирати, і так мало жадають за них!» Сама вона людина освічена і я сам бачив, як вона помагала деколи поетові у літературній праці: перекладала з французької мови і переписувала до друку, якщо треба було.

Як на одіж, так і на їжу Франко був дуже невибагливий. Зadowolнявся чим-будь. Поза домом їв також прості страви. Не догоджував собі, не кури́в, напиту́в майже не вживав. Пив часом пиво, але мало; під кінець життя любив баварське; вино пив з водою. Жив, як аскет.

Найбільшою радістю у житті поета було, коли він наловив багато риб або назбирав багато грибів. На рибках і на грибах він розумівся дуже добре. Мріяв усе своє життя мати свій власний ставок з рибами і як усе в його житті, так і ця мрія не сповнилася ніколи.

В. Охримович пише¹, що Франко не любив товариства. Але-ж Франко любив товариство, тільки на жаль, не мав доброго і не завжди мав час на товариські розмови. Довкола себе він любив рух. Найкращий доказ, сам він брав велику участь у вічах і стикався багато з людьми. Не утікав від людей і дуже радий був зустріти созвучну душу. Деколи він ходив до театру і на концерти. Музику і спів він любив дуже. У гостях бував наш поет рідко. Не ставало у нього часу. Найчастіше я бачив його у Грушевських, а часом заходив до Гнатюків. До Грушевських завів мене навіть сам поет. Не будучи знайомим з Марією Сильвестрівною, дружиною Михайла Сергієвича, я не хотів іти на перший раз у звичайному одязі, але поет потягнув мене за собою: «Ходіть, вони гостинні люди і не знають етикету! Будете, як у себе дома!» Поет почував себе вільно у Грушевських, бував веселий та гутірливий і любив ходити до них. Недаром присвятив він свою найкращу повість «Перехресні стежки» – «Марії і Михайлові Грушевським на доказ щирої приязни». У вільних хвилинах, особливо в літі, їздив поет на село до приятелів і знайомих.

¹ Новий Час, 1926 р. Ч. 49.

Франко був мовчазний і не любив звірятися перед ким-небудь. Душі не відчиняв настіж, бо знав, що люди увійшли б зараз до неї з брудними чобітьми. Він більше любив прислухуватися, як інші говорили, а тоді і сам сказав кілька слів. Але часом оживлявся і ставав говірким.

Супроти жінок поет був ніжний, привітний і ласкавий, але трохи несміливий. До молодих письменниць ставився уважливо і м'яко. Коли я написав раз трохи гострішу критику на перший збірник поезій Христі Алчевської п. з. «Туга за сонцем», поет поспитав мене: «Ви бачили Христю»? Я кажу: «Живої не бачив, тільки портретик у збірці поезій»... – «То мало», – каже поет, – «коли ви побачили б її живою, ви не писали б такої критики». Тоді написав він сам оцінку і видрукував її у «Л.-Н. Вістнику» (1907 р., кн. VII).

На подружжя дивився Франко як на компроміс двох людей різного полу. Таку думку виявив він раз мені: таку виявив він і в «Перехресних стежках» (с. 256).

Як хто прогрішився проти поета, він не довго носив гнів у своєму серці. А коли сам зробив кому кривду у першому гніві, жалував того і старався направити зло.

Д-р Андрій Чайківський причинився головно до того, що Франка за його соціалізм усунули колись з студентського товариства «Дружний Лихвар». Чайківський писав у «Літ.-Наук. Вістнику» за 1904 рік¹: «Мені самому за себе соромно, що я до такого діла міг приложити руку, але тоді не лиш я сам був рад цьому, але діждався признання від старшої братії за мою проворність і енергію». Хто інший, як Франко, може був би до смерті не простив Чайківському образи, хоч як давно вона сталася, та Франко не лише простив йому образу, але один з перших заохотив його писати; на конкурсі «Зорі» заступався за ним, щоб його «Олюньку» поставити на першому місці², і пізніше завжди з великою прихильністю промовляв за ним, коли його який твір мав друкуватися у «Літ.-Наук. Вістнику» або коли йшла річ про висоту гонорару за видрукований твір.

Ще скажу кілька слів про Вільгельма Фельдмана. Фельдман – була цікава людина. Він походив з бідної сім'ї

¹ З часів переполоху. Кн. II. с. 113.

² Новий Час, 1926 р., ч. 42.

маломістечкових хасидів, на 17-му році життя скінчив народню школу і власною працею та енергією добився до того, що зайняв визначне місце в польському культурному життю: був журналістом, літературним критиком і автором книги «Piśmiennictwo polskie». У 1891 році він сидів на лаві обжалованих за належність до соціалістичної партії (в акті обжалування «socjalistyczno-dekantentystycznej»¹) і мав марку радикала, симпатика робітничого руху та прихильника українців². Від 1902 року я листувався з Фельдманом і дописував часом до його журналу «Крутыка». Користаючи з мого знайомства, він у січні 1905 року написав до мене, що їде до Росії, не з агітаційною, тільки з інформаційною метою, що може буде по дорозі у Києві, і просив мене, щоб я здобув для нього які листи від Франка або Павлика до кого з визначних українців. В кілька днів після того листу він уже був у Львові, відвідав мене, і сказав мені, що він хоче бачитися з Франком, але боїться, чи він схоче з ним говорити, бо що недавно написав якусь неприємну статтю проти нього. Я розказав про все те Франкові, але він усміхнувся і сказав: «Нехай прийде до «Віденської каварні» вполудень». Я прийшов з Фельдманом в означеному часі до каварні. Фельдман почав просити Франка вибачення, але Франко про ніщо не хотів слухати, побалакав з ним приязно і дав йому декілька інформацій та лист, мабуть, до ак. Сергія Єфремова.

Там, де дійсно була яка заслуга у кого, Франко признавав її, навіть своєму противникові нпр. Олександрові Барвінському³.

VII.

Д-р Василь Щурат на основі власних спостережень і оповідання самого Франка розказує у своїй статті «Франків спосіб творення»⁴, що наш поет поки написав вірш перш усьо-

¹ «соціалістично-декадентської» (пал. – Упоряд.)

² В книзі «Stronnictwa i programy polityczne w Galicji» показав Фельдман українцям свої різки і з приводу цієї книги ми перестали листуватися, а в часі війни він показав себе україножером і в Берліні агітував проти українців.

³ Житі і Слово. 1896, ст. 489.

⁴ Українська Рада, 1925 р., ч. 19.

го підшукував для нього мельодію, а знайшовши її, – форму. Маючи готову форму, він вкладав у неї слова, «мугикаючи» їх так довго, аж повстали мельодійні рядки, а опісля й ціла строфа. Строфа мусіла, як казав поет, «співати». Коли строфа «співала», поет давав їй ритм. Тим способом створені строфи та уступи, поет списував на клаптиках паперу і записане залишав у спокою. Аж по якомусь часі він читав написаний вірш і виправляв, що треба було.

До Щуратових слів я додам дещо й від себе. Це правда, що Франко, як каже Щурат, ідучи вулицею, компонував часом вірші. Я й сам бачив, як він, прийшовши з дому до Наук. Тов-а ім. Шевченка, вітався мовчки, сідав, брав зі столу папір і писав на ньому вірш, очевидно, свіжо скомпонований. Але Франко не конче мусів мати рух, коли складав вірші; не конче, складаючи вірші, мусів ходити по кімнаті або йти вулицею, як пише Щурат. Коли я поспитав раз поета, чому він пише так мало віршів, сказав мені: «Але, як же я можу писати їх багато, коли з писання віршів не виживеш!» І тоді то він розповів мені, що вдень він пише для прожитку, а щойно вночі, коли не може спати, складає вірші. «Прийде ідея, – каже поет, – зложу вночі вірш, а ранком запишу його на папері та й маю готовий вірш». «Колись, як осліпну, – додав він, а поет майже не виходив з недуги очей, – отто тоді будете мати від мене багато віршів».

А раз розповідав мені поет, що вірш повстає у нього тим способом, що він обертає ідеями à rebours¹. Приходить йому до голови така ідея: в псаломі єсть – «Блажен муж, иже не ідет на совіт нечестивих», а чому не може бути навпаки? і тоді укладається йому в голові вірш: «Блаженний муж, що йде на суд неправих». Подібним способом всупереч словам псалома: «Рече безумен в серці своєм, яко ність бог», повстав також вірш: «Говорить дурень в серці своїм: – Єсть бог і єсть він богом моїм!» Такий спосіб творення подекуди показує рисочку Франкового характеру.

Часом знову – розказував мені іншим разом поет – мучив його душу якийсь клаптик пейзажу, нпр. гнилий, зеленкуватий ставок у гущавині і то так довго не давав він йому спокою, поки

¹ навпаки (франц. – Упоряд.)

не скристалізувався в поетичний образ. Таким способом повстала чудова поезія, що починається словами: «Опівніч. Глухо. Зимно».

Надхнення з'являлося поетові не раз несподівано. Щось мигнуло, як блискавка, у його голові, образ виринав з душі за образом і вірш складався сам собою. Такому надхненню ми завдячуємо коштовну перлину «Конкістадори». Оцю поезію зложив поет літнім ранком на пероні у Кохавині, залізничній стації за Жидачевим. Федір Вовк, з яким поет їхав кудись, віддалився був на кілька хвилин, а тимчасом Франко зложив «Конкістадорів».

Випадковим способом повстав славний прольог до Франкового «Мойсея». Я був з поетом у друкарні саме тоді, коли кінчився друк «Мойсея». Зажурений управитель друкарні К. Беднарський показав поетові, що на початку надрукованої поеми лишається кілька незадрукованих сторінок і радив написати передне слово. Поет подивився на білі сторінки і сказав спокійно: «Добре, добре, я щось напишу і принесу». І приніс на другий день – відомий прольог.

Нові поезії читав поет знайомим, але таким, про яких знав, що їх цікавить його творчість.

У згаданій статті «Франків спосіб творення» пише Щурат про спосіб творення Франком повісті «Для домашнього огнища». Поет поклав собі був наперед угольний камінь під повість, себто центральну подію, а потім добирав до цієї події епізоди й епізодичні постаті та добудовував епітьогову партію. Франко розказував мені, що тільки повість «Для домашнього огнища» він творив пляново, маючи тоді багато вільного часу, всі інші свої повісти він писав фейлетоново, з одної книжки журналу до другої. Франкові слова правдиві, бо в його інших повістях трапляються неточности щодо імен і прізвищ героїв, а навіть ситуацій. Щурат мабуть помиляється, пишучи, що Франко повість «Для домашнього огнища», написану спершу по польськи, передав був Зигмунтові Василевському до друку в Варшаві. Я думаю, що це скорше був Леон Василевський, автор книжки «Україна і справа українська», з яким Франко був добре знайомий і який в одній із своїх статей у літературному додатку до «Кур'єра Львовського» писав дуже прихильно про літературну

творчість Франка. Польський текст повісти «Для домашнього огнища» загубився. Франко просив мене якось раз, щоб я відшукав йому польський текст цієї повісти від Б. Полонезького, власника «Księgarni Polskiej¹» у Львові, в якого на його думку знаходиться рукопис, але, коли я поспитав Полонезького за ним, він сказав мені, що шукав, але не знайшов його.

Новелі, розповідав мені Франко, приходили йому легко. Коли тема була в голові, він сідав і писав без трудно. Про публіцистичні статті нема що й говорити. Він писав їх без надуми. Я був свідком, як скоро при мені він написав статтю «Східно-західні непорозуміння» (1904). Я оглядав його бібліотеку, а він скоренько писав статтю і написавши першу її частину, зараз поніс її зі мною до друкарні. Дещо дрібніше він писав таки в кімнаті «Наукового Товариства імени Шевченка». Думаю, що й наукові статті після простудіювання матеріялу небагато забирали йому часу. Я знаю, що статтю «Польська поема про уманську різню» (1904 р.) він реферував ввечір, потім пішов до каварні, напився чорної кави, а на другий день уполудні приніс готову статтю до друку.

На думку Франка літературний критик має передовсім відповісти собі на питання: яке є відношення мистецтва до дійсності? чи твір мистецтва дає нашій душі естетичне задоволення і якими засобами автор спричинює це задоволення? а коли критик відповів собі на ці питання, він буде в змозі відповісти собі на дальші питання: чи в автора є талант і який талант у нього? чи ідеї зв'язані органічно з подіями та образами, введеними автором у творі? а коли й на ці питання критик дав собі ясну відповідь, тоді вже може він на основі даного твору робити й дальші висновки про соціальні, політичні чи релігійні погляди автора. Свої естетичні висновки має сперти критик на психологічних; строго наукових дослідках, бо естетика – це наука про почування і як така входить в обсяг психології. Коли Франкова літературна критика – наукова та ще й спирається на аналізі естетично-психологічній, то дехто думав зараз, що та Франкова критика, то ніщо інше, як естопсихологія Еміля Еннекена; тимчасом той, хто так думає, помиляється. Еннекен не має на меті виявляти значіння твору мистецтва, відкрити засоби, що за

¹ «Польської книгарні» (пол. – Упоряд.)

їх допомогою вони створені: він не аналізує твору мистецтва, як такого, його змісту, тенденції, еволюції, він шукає в творах мистецтва знаків (signes) душі письменника і споріднених йому людей, суспільних груп. Завдання критики Еннекена, як бачимо інші й ширші, як Франкові, наскільки я знаю, Франко навіть не погоджувався з Еннекеном. Коли я раз, ідучи вулицею з Франком розвивав перед ним плян студії про Коцюбинського за еннекенівською метою, він дуже скептично дивився на висновки аналізу. За тою метою і під впливом нашої розмови написав у канцелярії Наукового Товариства ім. Шевченка на якусь статтю Юрія Кміта листа, який дав прочитати мені й Гнатюкові, і в якому дісталоя Еннекену. Якщо у Кміта зберігся той лист, то можна буде перевірити мою думку.

VIII.

Марксівські ідеї почали ширитися на Україні від появи «Капіталу» (1867 р.) дуже скоро. Микола Зібер уже у 1870 р. читає доповіді про «Капітал» у київських студентських гуртках, а пізніше пише й наукові праці про Маркса. І річ цікава: марксівські ідеї перемандрували до українського студентського товариства «Січ» у Відні, не з заходу, а власне з Києва. Про ролю Олександра Русова і Миколи Зібера у поширюванні марксизму поміж галичанами у Відні нема у нас певних відомостей. Знаємо, що Русов навіть не подобався. Мелитон Бучинський писав у 1871 році до Володимира Навроцького: «Русов, прости Боже гріха, трошки нігіліст, та недоварений, мало жив і думав»... Зате без сумніву, зробив на галичан велике вражіння побіч Михайла Драгоманова – Сергій Подолинський¹ людина «дуже охоча і симпатична», як схарактеризував його той самий Бучинський.

Він прожив з Зібером у Відні в січні 1872 р. тиждень і побував зараз старі галицькі божки. Недаром М. Павлик починає історію галицького соціалістичного руху роком 1872. Подолинський був знайомий особисто з Марксом і Енгельсом і звернув був на себе їхню увагу своїми оригінальними причинками до марксівської теорії. Він то захопився був дуже їхніми ідеями і

¹ Найбільше відомостей про Сергія Подолінського зібрав у нас Мих. Грушевський у книжці «Мих. Драгоманов і женеvський соціалістичний гурток».

захотів широко пропагувати їх не тільки поміж українцями, але, загалом, поміж слав'янами. Для цієї мети він забажав осісти у Відні і жив там якийсь час у 1875 р. З-поміж віденських «січовиків» найбільше перейнявся був марксизмом Остап Терлецький. Він стає щирим приятелем Подолинського, згодився допильнувати видання соціалістичних агітаційних брошурок і дати їм свою фірму, себто свій псевдонім – В. Кістка.

На весну 1875 р. з віденської друкарні болгарина Янка Ковачева виходить перша українська соціал-революційна брошура «Парова Машина», написана самим Подолинським. За цією брошурою йдуть інші, одна за одною скорим темпом. В тім самім 1875 р. виходить іще друга брошура Подолинського «Про бідність. Розмова перша» і його перерібка московської «Хитрої Механики». В 1876 р. вийшла брошура Фелікса Волховського «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків», яку забрала зараз віденська прокуратурія та видала за неї процес Остапові Терлецькому і Янкові Ковачеву. Це був в Австрії перший український, а другий слав'янський (після процесу Серба Таушановича) процес соціалістичного характеру. Суд присяжних виправдав Терлецького і Ковачева, але заборона поширювати брошуру не була знята, ще більше: львівська прокуратурія заборонила поширювати й незаборонені віденською прокуратурією брошури.

Але, хоча львівська прокуратурія поклала свою руку на віденські брошури, вони й женеvська «Про богатство та бідність» почали розходитися по Галичині в другій половині 1876 року і їх читала галицька молодь, а навіть під впливом агітації М. Павлика та його сестри Ганни й гуцули у Коломийщині та Косівщині. Крім згаданих брошур чималим ферментом у розвитку соціалістичних ідей у Галичині були й приватні розмови приїжджих українців-соціалістів з Києва.

Та ледви стали прийматися соціалістичні ідеї на галицькім ґрунті, а вже галицька адміністрація вжила всіх заходів, щоб затоптати їх у перших починах. Почалися труси, арешти, переслідування і безглузді процеси. В марті 1877 р. відбувся один український соціалістичний процес, що закінчився засудом трьох українців за взаємини з женеvською «Громадою» й

перевіз соціалістичних книжок, а в січні 1878 р. відбувся другий процес, на якому судили, між іншими Остапа Терлецького, М. Павлика і Франка – за приналежність до фіктивного тайного соціалістичного товариства з осідком у Женеві, з Драгомановим на чолі.

Чи Франко в часі процесу був марксистом? На це питання він сам дав ясну відповідь: «Я був, – каже він, – соціалістом по симпатії, як мужик, але далекий був від розуміння, що таке соціалізм науковий». «Капітал» Маркса й інші писання його та інших соціалістів студював Франко аж після виходу свого з тюрми.

Українські соціалістичні арешти та процеси зацікавили не тільки українську молодь, але й львівських робітників, не тільки українських, але й польських, і привели їх до соціалістичної думки. Тоді то, як пише Павлик, кожна молода людина, робітник чи інтелігент, хотіла знати, що це за диво соціалізм, і познайомлювалася з соціалістичними ідеями наборзі з таких соціалістичних книжечок у польській мові, як Любі Бляна «Wiara socjalistów», Лімановського «O kwestji robotniczej», Лясаля «Program robotników» тощо. На ґрунті соціалістичних ідей зійшлися були українські соціалісти з польськими і писали у заложеній у липні 1878 р. друкарській робітничій газеті «Praca». Франко був співробітником «Праци» і сходився з робітниками.

В листі з 20 вересня 1878 р. до Ольги Рошкевичівни, в якому Франко кристалізує свій соціалістичний світогляд, є уже згадка про «Капітал» Маркса¹. Видно ще в тюрмі лежав посто-ві на серці Маркс і як тільки став вільним узявся зараз читати його, а щоб підготувати себе до зрозуміння соціалістичних ідей, він учить економії у проф. Білінського, пізнішого австрійсько-го міністра. В 1878 р. Франко написав невеликий катехизм соціалізму, який видали львівські робітники. В 1879 і 1880 рр. він читав суспільну економію в робітничих гуртках самоосвіти. А в половині 1879 р. написав «Основи суспільної економії», елементарний підручник за Міллем, Чернишевським і Марксом на зразок сербської компіляції Светозара Марковича. До цього підручника зладив був Франко восени того самого року і переклад

¹ М. Возняк: Розділ Марксового «Капіталу» в перекладі Франка. (Культура, 1926, №№ 4–9, ст. 54).

двацять четвертої глави першого тому Марксового «Капіталу». Але ані згаданий підручник, ані переклад з Маркса не вийшли друком за життя Франка. З «Основ суспільної економії» вийшла тільки частинка особною книжечкою, виданою у 1883 р. «Прогресом» п. з. «Про гроші і скарби», а решта рукопису розгубилася. Переклад з Маркса видрукував аж у 1926 р. М. Возняк у львівському журналі «Культура» (чч. 4–9). Наскільки Франкове розуміння марксівських ідей увійшло в основу женецької брошури «Program socjalistów galicyjskich» (1881), трудно тепер розібрати, тим більше, що Франко сам сказав, що вона написана не ним, тільки при його співучасті. Як живо цікавився Франко науковим соціалізмом, видно ще з цього, що коли тільки вийшли книжкою у 1878 р. критичні статті Фрідріха Енгельса «Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft» він зробив собі з них виписки, які й переклав на українську мову у 1878 або 1879 р. Але переклад, на жаль, не вийшов у світ у своєму часі і появився друком завдяки М. Вознякові щойно в 1926 р. в «Культурі» побіч перекладу з Маркса.

Вже те, що Франко не випустив у світ ані своєї компіляції «Основы суспільної економії» ані перекладу згаданої глави з Марксового «Капіталу», ані витягу із згаданої Енгельсової книжки, (хоча з залишеного рукопису перекладів видно, що вони мали друкуватися у «Дрібній бібліотеці», перший п. з. «Карло Маркс. Початок і історичний розвиток капіталістичної продукції в Англії», другий п. з. «Початок і теорія соціалізму Фрідріха Енгельса»); далі, що Франко під весну 1881 р. покинув Львів, жив якийсь час у ріднім селі Нагуєвичах і з тої пори обірвалися його взаємини з «Прасою» і львівськими робітниками, – показується, що у Франковому світогляді зайшла переміна, що не дозволила йому стати послідовним марксистом. Які чинники спричинили цю перемену у Франковому світогляді, для недостачі матеріялу не можна нічого певного сказати, можна тільки здогадуватися, що ними були ідеї Драгоманова на його поклики до освічених людей іти на службу мужицтву. Коли взяти під увагу, що Галичина країна наскрізь рільнича і через те Франкова роля у львівських робітничих організаціях не могла бути велика; що він опинився там серед чужого елемента та й ще не настроєного інтернаціонально,

не дивниця, що Франко пішов за голосом Драгоманова і пішов на службу селянству, з якого сам вийшов.

Франко взяв від Драгоманова не тільки ідею, що «сила кожної породи людської лежить у мужицтві», але й віру, що корінні зміни усіх громадських і господарських, навіть державних порядків, стають ділом не революції, тільки еволюції, та що до ідеалу соціального чи політичного треба йти шляхом щоденної, чорної роботи «на близькі часи». Оці ідеї, проповідувані Драгомановим і були провідними ідеями Франка. Він вірив у силу селянських мас і працював для розвитку цієї сили все своє життя. Він не вірив у теорію соціальних катастроф і не леліав у своїй душі мальовничих образів будуччини, – навпаки: цупко тримався землі і соціальні реформи та політичну боротьбу в'язав зі сучасними потребами та найближчою майбутністю. Навіть, коли Франко радив галицьким селянам творити спілки для спільного господарства на злучених в одну господарську цілість ґрунтах, хочаби, щоб за той час «доки тривала би спілка, всі члени, що в ній працюють, мали однакове удержання», маючи на оці ідеал комуністичного ладу, він мав на серці перш усього сучасні потреби селян і бажав, щоб хлібороби внаслідок комуністичного способу праці менше зуживали енергії коло ріллі, зате більше могли мати часу на освіту, науку.

Ідеал Драгоманова, щоб людство організувалося у спілки громад, «вільних у всіх своїх правах», себто у спілки вільних осіб, що по волі в'язалася б «для спільної праці й помочі у вільні товариства», – якийсь час був дуже близький Франковому серцю, як то видно з повісти «Захар Беркут». Але згодом він стратив віру з осягнення того ідеалу і був тієї думки, що коли він навіть здійснився б, то не встоявся б довго.

Марксизм, можна сказати, цікавив Франка, як то видно з його статей, усе його життя. Він ставився до нього з великою повагою і високо ставив заслуги та історичне значіння Маркса й Енгельса, але одночасно й критично. На жаль, Франко не мав часу самостійно студіювати марксизм і через те висновки його критики не були оригінальні.

Франко не погоджувався з ніякою соціалістичною системою; в кожній знаходив він якісь хиби, але й сам не склав ніякої

оригінальної теорії, – він уважав себе за прихильника «старого, широлюдського соціалізму, опертого на етичнім, широко гуманним вихованню мас народніх, на поступі і загальнім розпо-всюдженню освіти, науки, критики і людської та національної свободи»¹.

До війни 1914 р. та й під час війни, навіть поміж європейськими робітниками, була сильна віра у непохитну міць капіталістичного ладу, панувала психологія миру поміж клясами, і треба було аж ситуації, в якій «дальше жити так не можна», щоб захитався старий лад і повстав новий та й то не всюди. Нічогож дивного, що і Франко думав реформувати людство, підготовляти для соціалістичного ладу, чи як сам казав, «для осягнення великого ідеалу – соціальної справедливости на ґрунті гуманного чуття», а не бурити революцією старий лад і ставити новий на нових основах.

IX.

З ідей, розсипаних Франком у його творах, можна скласти його філософічний світогляд. Закріпити свою філософію у невеличкій кількості строф, це не така легка річ, як може здаватися, а всеж Франко здужав це зробити. Приглянувшись ближче до його філософічних ідей, ми бачимо, що вони побудовані на новіших відкриттях у сфері вивчення структури матерії. Франко каже: Матерія є вічна, без початку й кінця, жива й сильна: атом не пропадає і є «тривкіший, ніж всі боги»; життя у всесвіті – це вічний круговорот, ніщо у всесвіті не гине, тільки переходить з одної форми в іншу; «все є одно»: світовий етер, чи як індійці кажуть, нірвана, згущується напротязі міліонів років і творить енергію; енергія згущується напротязі того самого часу і дає спочатку мертву матерію, зложену з атомів, потім органічну матерію, коли атоми сполучилися в молекули, ще пізніше організовану, живу матерію чи білковину, а вкінці й молекулу мізку, зокрема мізку людини; і знову згодом жива матерія розкладається і переходить у мертву матерію, мертва розкладається і переходить в енергію, енергія переходить в етер і

¹ Мій Измарагд, с. VIII.

² Порів. акад. А. Старкова «Загальну біологію» та М. Галагана «Атомістично-молекульну теорію».

знову на протязі мільйонів років з нирвани родиться нове життя і так у безконечність.

Не раз у безмісячні, ясні ночі блукали Франкові очі по темнім небі, засіянім безліччю зір. Мільйони-мільйони зір гляділи на нього своїм білим, жовтим, червоновим світлом і будили в його душі тихі, мелянхолійні, глибокі думки. Коли земля, рівняючи її до сонця, зеренце гірчиці, а нпр. Арктур три тисячі разів більший за сонце, то якою-ж мікроскопійною пилинкою супроти них є людина? І увявити собі: «у безмірному морі» що виповняє небесний простір, безжурно кружляють велитні-сонця зі своїми трабантами та сателітами і женуть у безвість з незвичайною швидкістю. А з ними молекули, що думають «маленькі бомблики людські», як каже Франко, які щось «міркують, мучаться, бажають вічності море вмістити в собі» і розприскуються в «безодні Нирвани», щоб знову засяяти у новій формі.

Думка про взаємини людини до всесвіту та її роля у всесвіті добре мусіла мучити мозок Франка, коли він не лише закріпив її у золотих строфах поезії «Душа безсмертна! Жить віковічно їй! Жорстока думка...», але вже хворий склав до цієї поезії мелодію, яку й списав при мені та при пок. Августі Дермалю Філарет Колесса у книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка дня 20 грудня 1910 року.

Ще одно питання цікавило дуже Франка: Звідки взялося життя на землі. І на це питання дав він собі відповідь: «крихта теплоти і світла»... «душу будить, без тієї теплоти душі нема».

У справах релігії Франко був раціоналіст, але супроти вірующих був толерантний, стоячи на тому, що не треба «вірних щирі чуття дразнить»¹.

Х.

Жити і творити доводилося Франкові серед дуже тяжких і несприятливих умовин соціальних, економічних і особистих. Він творив серед громадянства консервативного, квієтистичного й вороже настроєного до поступових ідей; для різьблення душі свого народу йому треба було вживати не тільки ритця, але й грубого долота й молота; ту душу треба було не цизелювати,

¹ Зів'яле листя, ст. 104.

але згрубша обтісувати і він не жалував ніякої праці, хоча б найчорнішої, щоб структуру душі свого народу зробити кращою, яснішою. Він творив серед громадянства бідного; найкращі свої сили він витрачував на прожиток себе і родини за будь-що, багато працював він зовсім безкорисно; найкращі свої твори видавав сам¹ і кошти накладу ледви поверталися йому, а коли видавав їх чужим накладом, то діставав за них невеличку плату². Найбільший гонорар, що дістав він у своєму житті, був за статтю для лексикону Брокгавза та Ефрона «Южнорусская литература» у 1904 р.

Він творив, як сам казав, серед «сирітства духового». Обставини особистого життя поета склалися так, що він не міг почувати себе щасливим. Ясні, веселі промені щастя дуже й дуже рідкими гістьми були у його вбогій хаті.

Зміст свого життя поет заповнив суспільною працею і серед тієї праці він забував власне горе, тяжку невеличиму недугу, і серед тієї праці лунав його спів далеко й широко, спів повен радості, енергії та сили. Але в останніх роках перед психічною катастрофою його пісня обсотувалася нераз чорною хмарою смутку, безнадійности; соняшний спів поета обривався і тоді його душа вчувала серед тиші відгомони далеких кроків смерті. З філософічним спокоєм прийняв поет засуд природи; знав, що смерть неминучий вихід із його невлічної недуги, але все-ж як людина живуща, та й ще така, як наш поет діяльна, палка, повна плянів, задумів, мрій, він не бажав собі смерті й тривожився її приходом. Він знав, що непрошений гість прийде неминуче і може незадовго застукає до його дверей, але боявся того стукоту, надслухував його і тривожився.

Багато сумних, тривожних хвилин із своїх важких переживань закріпив поет, як уже знаємо, у невмірущі строфи своєї книжечки «Із днів журби». Страждання та душевні муки поета віддзеркалюються особливо в його поезіях з 1901 і 1902 років. В тих роках смерть дуже близько підійшла була до поета й нашептала йому до вуха багато невеселих, безнадійних думок, коли

¹ «Зів'яле листя», «Із днів журби», «Мойсей»; накладом дружини Ольги вийшли: «В поті чола», «3 вершин і низин».

² За «Поєми» – 92 кор.; «Semper tiro» – 100 кор., за оповідання «На лоні природи» – 320 кор., за «Місію» інші – 325 кор.

його поезії з тих часів такі глибоко сумні, коли на нас подихає з них чорна розпука.

Яскраво малюють неспокій поетової душі, тодішній важкий його настрій – поезії: «Маєві елегії», «Опівніч. Глухо»..., «Як голова болить...», «Ти знов лігаш надо мною, галко». Навіть весна не в силі була розважити, звеселити безрадїсну душу поета, навпаки, вона мучила його «мільонами кольорів, тонів, ліній і творів». Довкола поета рух, життя, але він утікає від них, вони мучать його, – його мелянхолійні очі бачать на «болотнистому дні» свого «я» – «черепи стовчених мрій, кістяки неоправданих плянів, зломки дрібних пожадань, трупи обманних надій, гидкі слимаки самолюбства, медузи зависти, хроби гризот, кефальоподи підлот». Поет у розквіті життя, та його «давить життя тягота». Ще хотїлось би йому «майнути» «на романтичнім візку в край реалїзму», але смерть шепче йому до вуха – «жорстоке, понуре «ніколи».

З поезій «Маєві елегії», «Опівніч»..., «Голова болить» видно, що душу поета не переставали мучити «дикі якісь появи», як гидкі слимаки, хробаки, медузи, кефальоподи, гниль; йому причувалися голоси («не дійсний голос, але щось далеке, слабе, марне, тїнь голосу», зойки, ридання; йому ввижалися «сині, білі, пурпурові ракети», що перед ним вертілися «огняним млинком»¹; в нього були неспокійні сні і візії. З поезій видно, що перші Франкові галюцинації з'являлися опівночі або вночі, себто тоді, коли його мозок був страшенно виснажений, бо ж, як знаємо, поет, не зважаючи на свою недугу, перевтомлював себе дуже невсипущою літературною працею. На зміст галюцинацій, без сумніву, мала вплив і його жива поетична фантазія.

Коли я сказав раз поетові, що мені дуже подобається його поезія «Опівніч. Глухо»², він усміхнувся сумно і сказав: «не дай Бог прожити те, що я прожив, складаючи сю поезію». Пи-

¹ Д-р Володимир Щуровський у своїй статті «Іван Франко серед Українських Січових Стрільців» (календар «Червоної Калини» на 1927 рік) пише, що Франко під кінець свого життя казав, що «сила у виді електричної струї виходила з його рук, розсіваючись у просторі і освітлюючи зеленуватим сяйвом кімнату».

² Поезія «Опівніч. Глухо» написана 20 листопада 1901 року.

шучи статтю про його «Semper tiro»¹, я просив поета, щоб він пояснив мені суть поезії «Як голова болить»...², але він не хотів цього зробити кажучи: «дайте прочитати собі її якому доброму декламаторові і зміст поезії буде вам ясний». Я зрозумів тоді, що змістом цієї поезії є його надто особисті переживання і не питав уже більше про дальші пояснення.

Настрій поета у 1901 і 1902 роках був дуже поганий, як це саме видно із згаданих його поезій. Йому було так гірко в зимі 1902 р., що йому здавалося, що вже наближається скорий кінець його життя або божевілля:

Ти знов літаєш надо мною, галко,
І кричеш горя пісню монотонну:

О, знаю, заклюєш мою ти душу!

Моє ти фатум, невідступна зморо.
На мозок мій нещасний кандидатко,
Не крич так зично, не лети так падко!
Не бійсь! Піде твоя побіда гладко!
Я не втечу! Впаду вже скоро, скоро!³

Проблиски надії гаснуть у душі поета; в його вухах брешуть слова «не надійся нічого!», але фізичні сили, яких доволі ще було в організмі поета скоро перемагають недугу, і душа поета на білих крилах поволі підіймається з «темної ями» до світла.

Очевидно, про повне видужання поета не було й мови, навпаки: після погоди наступала слота, а то й буря з синьо-огняними блискавками, що прорізували чорне небо. Важкі переживання розбили ще більше нерви поета, витончили та вигострили їх до неможливих границь. Поета будь-що прикре дразнило і він, хоча на око спокійний, не давав стриму своїм нервам, здебільш у статтях. Так сталося напр. з Павликом.

¹ «Завжди учень» (лат. – Упоряд.)

² Поезія «Як голова болить»... написана 2 грудня 1901 р.

³ Отся поезія зложена 22 січня 1902 року.

Дехто думав та й ще може думає, що Франко з Михайлом Павликом були собі приятелі, але поправді та приязнь то була вічна суперечка. Вона за все їхнє знайомство, не меншала, але більшала, аж поки не довела до розриву у 1905 році. Вони обидва, як сам Франко пише у своїй автобіографії, селянські сини, але їхнє «виховання, розвій і склад думок були дуже неоднакові, не говорячи вже про велику різницю темпераментів і привичок».

Я познайомився з Михайлом Павликом десь 1897 р. Йому було тоді коло 44 років. Це був невеличкий зростом чоловік, тендітний, слабосилий, лисий, з добре посивілою бородою; з меланхолійним обличчям; з очима немов «примглиними слізми»; з одноманітним, напів-сентиментальним, напів-проповідницьким голосом. Я був кілька разів у нього в хаті – в нього було чистенько, блискуча воскована підлога і квітки на столику. Ми сходилися дуже рідко, але з тих розмов, що були між нами, я помітив, що він думав думками Драгоманова; що для нього селянин був фетишем; що хоча публично він виступав сміливо і гостро критикував своїх противників, у своїй хаті чи в замкненім кабінеті бібліотеки Наукового Тов. ім. Шевченка він чомусь говорив притишеним голосом, оглядався на всі боки, ніби тривожився, чи хто не підслухує розмови. Вразило мене особливо дуже, як він остерігав мене, коли я від Кузьми-Ляхоцького хотів добути для бібліотеки «Академічної Громади» драгоманівські видання, щоб їх держати під ключем, осібно й обережно, бо за них може бути біда від поліції, тимчасом, коли під ту пору не тільки драгоманівські видання але й інші женеvські можна було мати без поліційних перешкод. Згодом, оця тривога, як я сам помічав та й інші мені казали, значно зросла у нього – він нпр. у парку любив балакати на зовсім відлюднім місці – і мабуть та тривога у часі московської окупації у 1914 р. й була причиною його смерті.

Хоча як Драгоманів любив Павлика, вважав його своїм найвірнішим учнем і спирався на нього у всіх своїх політичних плянах, все-ж він не міг закрити очі на деякі риси Павликової душі такі, як «мілка амбіція», «самоосліплення», впертість чи як сам Павлик казав «запеклість» і неохота до систематичної

праці. Він відкладав викінчення поважних праць і як писав Драгоманів, «кидався за хвилимовими фантазіями». Через те, хоча як Драгоманів хотів допомогти йому «встроїти себе», Павлик так і не «встроїв себе» до самої смерті. Ще як довго жив Драгоманів, він як міг рятував його, але коли Драгоманова не стало, а Павлик скоро покинув і службу бібліотекаря у Науковому Тов. ім. Шевченка, думаючи писати монографію про Драгоманова, йому доводилося жити дуже важко. А все-ж і тоді маючи багато вільного часу, він не взявся за ніяку поважнішу самостійну літературну працю, не говорячи вже про монографію Драгоманова.

Дотого-ж Павлик, як пише д-р Володимир Охримович¹, був у своїх політично-суспільних поглядах «занадто наївний і безкритичний, занадто односторонній і засліплений у Драгоманові». Поза Драгомановим він не бачив світа, не хотів вірити, що ідеї та й ще політично-суспільні не вічні і не вільні від еволюції, і критикував гостро кожного, хто не йшов по лінії ідей Драгоманова чи його, Павлика. Недаром Я. Струхманчук поставив у ілюстрованих «Життях святих» поміж святими і портрет Павлика з євангелієм у руці.

Без сумніву, чималі заслуги мав Павлик для розвитку політичної думки й поступу в Галичині та й коло освідомлення народніх мас і я зовсім не хочу їх уменшати, але я говорю про Павлика, як людину, а не про Павлика, як публіциста, політично-суспільного діяча, і характеризуючи його як людину, я хочу показати тільки на причину розриву з Павликом багатьох людей, а між ними і Франка.

Коли Павликові було 50 років життя і він серед бідноти, матеріальної скрути й безрадности скоро постарів, зів'яв і знемощів, згадані мною риси його ще яскравіше виступили в нього. Вже Драгоманів писав про Павликове «самоосліплення», а під ту пору, себто у 1904 році воно виявилось вже у формі, я сказав би, нарцизму. Доволі прочитати книжечку «Ювілей 30-літньої діяльності Михайла Павлика», в якій містяться його промови, та й ще деякі пізніші його статті, щоб пересвідчитися, що Павлик захоплюється нарцистично самим собою: – він лагідний, добрий, делікатний, походить з гарної, доброї, навіть лицарської,

¹ Цитовані «Причинки до біографії і характеристики Івана Франка».

селянської сім'ї, в нього «гостре почуття правди й завзятости»; його ідеї непомилні й всесильні, а його писання мають просто магічну міць, – вони всіх переконують і справляють на єдино добрий шлях.

Цінуючи себе так високо, Павлик ставився дуже гостро, а навіть з погордою до інших, що не йшли його шляхом, між іншими й до Франка, особливо відколи той виступив з радикальної партії. Як довго жив Драгоманів, він лагодив суперечки та сварки між Франком і Павликом, хоча не завжди йому це вдавалося, тим більше, що Франко підозривав Павлика в бунтуванні Драгоманова проти нього, але, коли Драгоманів умер і Павлик забажав зайняти місце Драгоманова супроти Франка та й ще почав зачіпати, а то й ляяти Франка публічно, Франкові почало не ставати терпцю. Ще в оповіданні «Хома з серцем і Хома без серця», Франко змалював своє відношення до Павлика у формі легко сатиричній, але коли Павлик на своєму ювілею, правда, не називаючи Франка по імені, але так прозоро, що кожний знав про кого йде річ, напав у своїй промові на Франка дуже гостро й грубо, обвинувачуючи Франка в тому, що він причинився до розпаду радикальної партії, «топчучи ногами ідеали своєї молодости», що він «посягав» «на ті ідеали й на все найдорожче в других»; що він «насміхався з людей ідейних і сталих», себто з Павлика, «як з дурнів», а сам «замотувався в павутиння» «політики», – «ширшої» і «вужчої», високої і низької, – «в павутиння нещирости, нелюдяности, безідейности», та ще й думав, «що цього всього вимагає добро нашої нації, поступ, культура, наука, навіть соціалізм»¹, тоді, очевидно, терпець увірвався Франкові і після появи друком ювілейної книжечки Павлика він і надрукував відому статтю «Михайло Павлик», в якій замість ювілейної сільветки, він важким келепом розбивав «ті численні легенди, що росли вже за 30 років довкола особи Павлика і яким поперед усього, здається, повірив він сам»². Я чув, як дехто докоряв Франкові цією статтею і ганявся за посторонніми впливами, не знаючи, що конфлікт між Франком і Павликом існував уже давно, корінився в невідходящих до себе вдачах, неоднаковому розвитку і складі думок, застарілих ранах, які один одному

¹ Ювілей 30-літньої діяльності Михайла Павлика. У Львові, 1905, с. 76.

² Літ.-Наук. Вістник за март 1905 р.

здавав не раз і не два в болющих нервах обидвох, та що останньою важкою краплею, що перехилила Франкову чашу з жовчею, – була саме згадана ювілейна промова Павлика.

XII.

Мабуть у серпні 1904 р. відбув Франко подорож до Італії. Яке вражіння залишила Італія в його душі, ми не знаємо. Після подорожі Іван Труш, який видавав тоді «Артистичний Вістник», просив поета, щоб він написав для його журналу щось про свою подорож. Поет у відповідь на його просьбу сказав, що напише про «Мойсея» Мікель Анджеля, який був дуже захопив його. Але поет не написав обіцяної статті, зате написав нам свою величну поему «Мойсей».

Думка написати «Мойсея» або взагалі поему про народнього проводира і змалювати в тій поемі душу юрби супроти високих змагань народнього героя, мусіла віддавна непокоїти поетову уяву. Що з-поміж світових народніх провідників найбільше підходив до його плянів Мойсей, на це показують уже слова з «Похорону»: «Я з тих, що люд ведуть, мов стовп огнистий, що вів жидів з неволі фараона» і нічого надзвичайного в тім, коли зважиться, що історія жидівського народу і змагань Мойсея визволити його з єгипетської неволі дуже подібна ставала йому до історії українського народу та його політичного ідеалу. Написати поему про Мойсея тим більше хотілося Франкові, бо міг він у тій поемі змалювати і своє відношення до українського народу і свої настрої, які переживав він підчас «весняної доби» у 1905 р., коли то у Росії й на Україні «тріскала крига абсолютизму та деспотизму», і «народні сили серед страшних катастроф шукали собі нових доріг і нових форм діяльності»; коли побіч великого народнього зриву чулися і слова зневіри, що «обіцяний край – це казка»; коли поетові так бажалося «серед трубного гromу» ввійти у вільну країну, одночасно він і переживав тяжкі хвилини у свому житті, коли то здавалося йому, що вже «близька година» його, «та остання, незнана». Рішучим товчком, що примусив поета взятися за перо, скристалізувати думки та почування, що ворушили душу, і написати «Мойсея», це без сумніву був «Мойсей» Мікель Анджеля, який захопив його, який раз-у-раз стояв

Йому перед очима і домагався покликати його до нового життя, могутнім словом українського генія.

Десь у березні 1905 р., вертаючися з Франком з засідання Наук. Тов. ім. Шевченка, я захоплювався його поезіями «Із книги Кааф», самі надрукованими в «Літ.-Наук. Вістнику», та й радив йому написати цілу книгу тих поезій, у яких закріпив би свою філософію життя. Поет усміхнувся і сказав: «а тимчасом я пишу поему, в якій матимете філософію політики»... Поет у той час писав «Мойсея» і в нього на думці було дати своїм землякам філософію політики – політичний заповіт.

Який же то Франків політичний заповіт? Поет дуже добре знав, що неволя деморалізує людину: дає їй душу «похилу, повзку, мов бур'ян»; учить її «на лапки ставати» і «лизати ту руку, що її б'є», та каже брехати і всміхатися до тих, що «катують його рід», тому й не інший політичний ідеал був у нього, як той, щоб український нарід «засяв у народів вольних колі» і глянув «як хозяйїн домовитий по своїй хаті і по своїм полі». Але яким способом дійти до того ідеалу? Поет у своїх міркуваннях прийшов до думки, що історію творять не герої, тільки маса, а що маса, це «многодушна істота», себто складається з одиниць, а в кожній одиниці є своя «керма і власть» є «сила», що «назначає» їй «місце», отже й кожна одиниця, кожна душа в «рух мас» вносить «частку свого льоту». Маса як стихійна колективна сила завжди «в страшному зусиллі спішить до незримої цілі» і в своїй бігу «топче рідне й знайоме», маючи на оці «неосяжне», «фантастичне». Тим-то треба й справити ту велику стихійну силу на шлях, що веде до мети, до мети реальної, не фантастичної. Треба складати пляни відповідні до сил, а ціль означити відповідну «до актів». А що на масу складаються одиниці, отже й треба комусь перш усього їй «льотові» одиниць дати відповідний напрям чи інакше треба виховати їх, треба дати їм ідеал, «високі змагання», віру в перемогу та осягнення ідеалу; треба дати їм «іскри», щоб «душі їх розжеврить, запалить, щоб вуголь їх в алмаз перетопився». Виховувати і давати напрям льотові одиниць, тим самим і масі, «многодушній істоті», може знову ніхто інший, як такі самі одиниці, тільки, що ті одиниці мають бути визначні, розумні, вибрані, – такі, що самі «стелитисямуть внизу», щоб лиш

маси «буяли до неба», самі «гинутимуть на шляху», щоб лиш маси «росли все краще». Коли-ж народні маси виростуть «ціпкі і тверді до великої зміни», тоді й знайдуться герої, які поведуть їх до «обітованого краю». Але нехай добре пам'ятають українці, що здобуття вільного кутка землі для себе, це ще не все, це лише «задаток» до обітованого краю; не «скарби землі» мають бути оконченою метою українського народу, тільки – «скарби духа»; обітованим краєм має їм бути – безмежна, осяйна країна духа...

Франко слідив за вражіннями, які робив «Мойсей», переглядав часописи, перечитував рецензії на «Мойсея» і був дуже незадоволений з них, – так і ніхто з рецензентів не міг попастися на провідну думку поета. Поза фразами і похвалами поет не бачив зрозуміння його твору і тому, прочитавши рецензію, гірко усміхався, кажучи: «пусте»! Особливо сердила його стаття М. Євшана: «Але-ж цей чоловік попросту прочитав енциклопедію, виписав з неї твори, в яких героєм був «Мойсей», і хоче мого «Мойсея» мати залежним від тих творів. Але-ж нічого подібного! Єдиним джерелом мого «Мойсея» – це біблія». Хоча не зовсім погоджувався поет з розвідкою Якіма Яреми про «Мойсея», все-ж, коли хворому поетові у 1912 р. показав управитель книгарні Наук. Товариства ім. Шевченка, Август Дермаль, розвідку Яреми, він сказав: «Я читав її... Нічого собі, нічого»!..

XIII.

В 1904 р. Франко редагував мої переклади з чеської мови творів Юдія Заєра, що вийшли п. з. «Легенди». В 1905 р. ми займалися виданням поетичної спадщини молоденького поета Олександра Козловського, якого талант Франко цинив високо. Дещо з рукописів було у Франка; дещо з рукописів та весь життєписний матеріал призбирав я. Рукописами, що були у Франка, я користувався для написання біографічно-літературного нарису про Козловського на основі зібраного мною життєписного матеріалу, а потім я весь рукописний матеріал і свою статтю про Козловського дав Франкові, той вибрав з поезій Козловського ті, які вважав гідними друку, ошліфував їх, як слід, написав на основі моєї статті, яка щойно у 1906 р. була видрукована у Наук. Збірнику, присвяченому проф. Михайлові Грушевському,

і від себе біографію Козловського з описом його спадщини. Так повсталася книжечка, якій я вже сам дав наголовок «Мирти й кипариси». Книжечка вийшла у світ у 1905 р. накладом «Українсько-руської Видавничої Спілки».

В 1906 р. ми видали накладом тієї Спілки збірник поезій Володимира Самійленка. Нам давно хотілося мати збірник поезій цього поета, тим більше, що книжечка «3 поезій» видрукована у Києві 1890 р. була в Галичині бібліографічною рідкістю тай не давала повного образу творчості Самійленка. Франко намовив мене зібрати його твори. Але як же було збирати мені чужі твори, коли їх автор був безприкладно байдужий до них? Отже треба було приступити до редакції поезій Самійленка так, як би автора й не було поміж живими. Я перш усього позичив у Франка київський збірничок і переписав з автографів поезії, що зберігалися у нього й були колись призначені Самійленком для видання їх у Львові особною книжечкою, або які недавно появилися у «Л.-Н Вістнику». І здобувши тим способом основний камінь, я взявся до будови. Переглянув я докладно галицькі й українські видання, де друкувалися поезії Самійленка, позводив з них копії і устійнив їх тексти та дати написання, опісля вже й упорядкував їх хронологічно до друку. Дуже помічним був мені у розслідуванні авторства поезій Федір Матушевський, який жив під той час у Львові й редагував агітаційні метелики. Він то, чи за його спонукою Сергій Єфремов, не пам'ятаю добре хто саме з них, надіслав був навіть мені з Києва рукописний зшиток поезій Самійленка, повернений цензурою, яким я й покористувався як слід при остаточній редакції збірника до друку. Коли-ж Франко у своїй передмові до збірника написав, що Самійленко мені «з усякою готовістю уділив усіх жаданих інформацій», то по правді не так ідеально було, як він написав. Я писав лист за листом до Самійленка, натискав на нього через Михайла Коцюбинського, але Самійленко мовчав, як би річ ішла не про його поезії, тільки про його ворога. Аж коли збірник був зладжений і друкувався, я несподівано дістав від нього листа, в якому він писав, що за всяку ціну я мушу пропустити поезії видруковані у «Складці» Білиловського п. з. «Посвята Зинаїді Р-ській», навіть, якби вони були вже видруковані, бо інакше він спинить друк книжки. На щастя згадані поезії були зложені,

але не видруковані, я вволив волю автора і книжка друкувалася далі вже без перешкоди. Коли вийшла, автор був задоволений і з тексту, і з хронології поезій. Заголовок книжки «Україні» дав Франко, який займався її коректою і друком. Такого заголовку бажав собі Самійленко колись, коли раніше збірка його поезій мала друкуватися у Львові, і тому Франко дав його теперішній збірці.

Стрічаючися з Франком при редагуванні поезій Самійленка частіше ніж звичайно, мене дуже вразили у 1906 р. дві розмови з ним, яких тоді ніяк не міг я з'ясувати собі, не знаючи зовсім стану його здоров'я. Ідемо ми, мабуть у липні того року, вулицею, розмовляємо чомусь про Шевченка і нагло Франко починає ганити форму поезій Шевченка, кінчаючи свою критику у подразненому тоні: «Ви візьміть та прочитайте Лермонтова або Пушкіна, там ви знайдете гарну форму, але не у Шевченка»!.. Якби я не знав був нічого про великий пієтизм Франка до Шевченка, мене не так дуже здивували б його слова, але, може рік раніше, Франко захоплювався його генієм передімною, кажучи при тім, що знає «Кобзаря» напам'ять та що дуже часто читаючи його, не може стримати сліз, і мені тому стало тепер від Франкових слів моторошно на серці. Іншим разом знову каже він мені: «Знаєте проф. Грушевський перебереться скоро у Київ, я куплю у нього дім¹ і заведу собі на його площі ставок з рибою»... Нічого й казати, що Франкова фантазія була дивна, бо ані грошей не було у нього, він же-ж завжди, як сам говорив про себе, був «безгрішний», ані другого дому не треба було йому, ані площа не надавалася для ставок, а втім і шкода було б ужити її на ставок... у місті. Надто дорога була б це забавка!..

Ще скажу кілька слів як під ту пору часто мінялися настрої у нашого поета. Хвалить він наприклад «Самотніх людей» Гавптмана, а коли якийсь час пізніше я кажу, що добре було б перекласти їх для Спілки, то він легко обурюється: «Але-ж скорше вже давайте ви переклад «Дикої качки», ніж «Самітних», це-ж неоригінальна, слаба драма»! А коли я іншим разом хвалю Ібсена, він дивується: «Що вам подобається в Ібсені!». Таксамо я переклав був «Also sprach Zarathustra»² Ніцше. Франко довгий час не хотів й чути про Ніцше. «Ні філософія, ні поезія, – каже

¹ Хата Грушевського була сусідня з Франковою хатою.

² «Так казав Заратустра» (нім. – Упоряд.)

він, – ви прочитайте Шопенгауера, в нього бодай система, думки плывуть льогічно, не скачуть, як у Ніцше»... Але якось здибає мене Франко й усміхаючися каже: «Знаєте? – взяла моя жінка та й читає «Also sprach»... захоплюється, взявся і я читати, нічого, гарні, поетичні місця у нього»... «А видите! – кажу я, – треба тільки попробувати, засмакує»... І був би надрукований мій «Also sprach»... але я взяв від Франка рукопис і читав його ще укупі з Гнатом Хоткевичем. Тимчасом прийшла катастрофа Франка, потім війна, та й у життєвій мандрівці розгубився по світу рукопис...

XIV.

Дня 15 липня 1906 року відбулося велике віче українських студентів львівського університету. При тій нагоді молодь забажала пошанувати пам'ять Михайла Драгоманова, улаштувала в його честь концерт і запросила Франка, щоб мав на ньому реферат про Драгоманова. Я на концерті не був і не знаю яке вражіння зробив Франковий реферат на молодь; досить, що за кілька днів прочитав я у «Громадським Голосі» гостру статтю проти Франка власне за ту річ про Драгоманова. Я побачився після тієї статті з Франком і делікатним способом зняв річ про реферат, зокрема поспитав його, чи це правда, що він сказав буцім-то, що Драгоманів до кінця свого життя залишився «gente Ukrainus, natione Russus»¹ Франко не перечив. Я взяв тоді в оборону Драгоманова і сказав Франкові, що на мою думку такий докір не має основи і що коли тільки він візьме Драгоманівські ідеї в їх історичному розвитку, то дійде до іншого висновку. – Прочитайте, пане докторе, – кажу я йому, – «Листи на Наддніпрянську Україну». У них власне Драгоманів очищує себе від подібного докору, зробленого йому Грінченком, і виразно говорить: «космополітизм в ідеях і цілях, національність у ґрунті і формах культурної праці», отже не порушує тут Драгоманів ані української форми, ані українського ґрунту, не каже працювати ані виключно для Росії, ані в російській мові, навпаки: каже працювати для України і на українській мові і то ще й як працювати каже він – заповняти українські форми вселюдськими ідеями, в'язати українську думку з думкою поступової

¹ «родом українець, національність російська» (лат. – Упоряд.)

Європи, здобувати місце українському народові у великій сім'ї народів... А втім, – додав я, – коли, хто так, як Драгоманів, ціле своє життя віддав українській справі і був високо ідейною людиною, той може не боятися вашого докору, – малої національної свідомости чи чого гіршого... Франко вислухав моїх слів, не вдаючися в дискусію: виправдував себе тільки, що був хворий, що просто з ліжка пішов читати реферат і може, сказав дещо не так, як треба, але він видрукує її у «Л.-Н. Вістнику» і тоді я зможу виробити собі суд про неї. На тім наша розмова про Драгоманова скінчилася й ми перейшли на іншу тему. Зараз у серпні появилася Франкова доповідь друком у «Л.-Н. Вістнику» п. з. «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова», але, як сам він пише, «майже без змін».

Коли хто спитав би мене чому Франко обійшовся так гостро з Драгомановим¹, я не помилюся, кажучи, що товчок до гніву на Драгоманова дали Франкові листи Драгоманова до нього, що саме ладилися до друку. Вони, ті листи, роз'ятрили старі рани, що спричинив Драгоманів Франкові, очевидячки, не маючи на думці спричинити їх, і підняли «бунт» у Франковій душі проти Драгоманова. Через те ще яскравіше Франків гнів виявився у передмові до першого тому листів Драгоманова до нього: там той гнів перемінився просто у ненависть до Драгоманова.

Франко, наскільки знаємо, бачився з Драгомановим віч-на-віч і розмовляв з ним довше всього двічі, у 1890 і 1892 рр., себ-то тоді, коли Драгоманів лікувався у Відні у славного Нотнагля. Про 1876 р., коли Франко лише бачив Драгоманова в аудиторії Омеляна Огоновського, а пізніше познайомився з ним в «Академ. Кружку» й може сказав кілька слів до нього, нема що й згадувати. А так вони зналися тільки з листування, яке почалося між ними десь у зимі у 1877 р. з приводу арешту Павлика і тривало до самої смерті Драгоманова. Може в тому і все лихо, що вони зналися

¹ У postscriptum-і до своєї статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» Франко так написав про розуміння Драгомановим суспільного ладу: «...можна сказати, що вчений історик розминувся зі своєю наукою і замість наукового викладу дав нам наївні міркування мужика, що не бачив світа і не потрапив піднятися думкою до розуміння вищої суспільної організації понад свою громаду або свій повіт і одинокою підвалиною суспільного зв'язку бачить свою особисту користь і приємність».

тільки з листів, бо живе слово, яке воно не було б, я думаю, не допустило би було до яскравих конфліктів між ними.

У Драгоманова повстала була ідея створити у Галичині базу для своєї культурної діяльності – він хотів, як писав Франкові 26 вересня 1884 р., мати в Галичині «громаду прогресистів», нехай «найбільше поміркованих, та безповоротних», яка притягала б до себе галицьку молодь і «поступові елементи з українців російських». Очевидячки, Драгоманів бажав собі скласти громаду поступовців, яка сліпо була б йому віддана, не ходила «на совіт нечестивих» і йшла за його голосом у всьому, включно до правопису. Але підібрати людей до такої громади буде дуже трудно Драгоманову, тимпаче, що доводилося йому вибирати людей для своєї мети у Женеві, здалека, та ще й був він страшний у Галичині через свої ідеї. Давні галицькі приятелі після арештів і процесу в 1877 р. покинули його і зав'язком його вимріяної громади залишилися, можна сказати, тільки Франко і Павлик, особливо перший, який був мало слухняний, але якого таки він вважав талановитішим за другого. Драгоманів ладен був дати навіть стерно в руки Франка¹, одначе Франко не похочував взяти його, – він волів бути рядовим, ніж командантом.

Ідейно Драгоманів і Франко були собі дуже близькі люди, але щодо тактики вони розходилися. Франко любив заходити на «суд неправих», там «за правду» «голос свій підносити» і «термосити» «сумління» нечистивих, а Драгоманів власне таку тактику Франка уважав за нетакт, – бо не годилося Франкові як його приятелеві працювати укупі з його ворогами, – а навіть за зраду поступових ідей. Драгоманів стояв на тому, що «кому багато дано, з того й потребується багато», і справді ставив великі вимоги до наукової праці Франка, без сумніву, маючи на оці, – не що інше, як власне славу Франка, як великого європейського вченого, але праці, які він читав, незавжди стояли на висоті вимог Драгоманова. Драгоманів цинив Франка, як белетриста, але не любив, коли він відступав від реалізму «то з фантазії, то з символізму і тенденції». Накінець і літературні орудки Драгоманова не полагоджував Франко так, як бажалось йому, нпр.

¹ У листі з 18 вересня 1885 р. писав Драгоманов до Франка: «З теперішніх галичан Ви більше других маєте даних стати проводирем нової партії»...

справа з листом Тургенева з заміткою Драгоманова, з рефератом для «Етнограф. Кружка», з життєписом у «Житті і Слові» тощо.

Оці відхили від ідеалу, яким Драгоманів хотів мати Франка, й були джерелом частих конфліктів Драгоманова з Франком, ба навіть дуже близького вже у 1886 році розриву приятельства між ними («ми тепер ріжного поля ягоди»). Драгоманів був людиною високої моралі, високо ідейною, широко і глибоко освіченою людиною, без компромісів, коли йшла боротьба за принципи; людиною чистою, з дуже чутким сумлінням і при тім у справах принципу «без милости до своїх і чужих». Як розказує п. Лідія Драгоманова-Шишманова¹ та і як самі знаємо з його листів, Драгоманів уже з природи був «страшно гострий на язик», а вже за неповажність, поверховність, безпринципність він колов і пік своїм сарказмом до живого. Правда, Франко стояв високо етично і принципи були в нього, тай ідейний був, і працював понад сили, але Драгоманів, пізнавши в ньому неабиякий талант, ставив до нього великі вимоги, узяв його в свою ідейну опіку і за кожну його неслухняність, за його агебури-ність, за його відхил від свого ідеалу, він писав до нього листи «без милости». А слова Драгоманова сердиті, хоч любов'ю напоєні; саркастичні, хоч власною мукою диктовані; гіркі, хоч заправлені солодошами чистого духа, падали у Франкову душу вражливу, мов листочки мімози, і лишали по собі незатерті сліди, незагоєні рани... Франка мучили догани і гостра критика Драгоманова; мучили його листи, в яких було багато розуму, але замало серця, і створили у Франковій душі жах перед Драгомановим. Франко такий енергійний, відважний, згодом почав боятися Драгоманова, і той жах так глибоко закорінився був у його душі, що, коли Франко занедужав, той жах у хворій душі розвинувся у страшного демона і – мучив його бідну душу до самої смерті²...

¹ Нова Україна, червень, 1923 р.

² Д-р Володимир Щуровський у своїй статті п. з. «Іван Франко серед українських січових стрільців» (календар «Червоної Калини» на 1927 рік) пише, що під кінець життя Франка «з'являвся дух померлого батька або Драгоманова. Провадив поета зі собою в космічні простори і показував уладження надземного світа. Це величаві будівлі з заліза і каміння, уладжені з вибагливою розкішністю для праведних, а для грішних тісні комори з дивовижними машинами для тортур».

Під кінець 1906 р. Франко випустив у світ томик своїх поезій п. з. «Semper tigo» («Завжди учень»). Поезії, що містяться у цьому томику, це спілі, солодкі ягоди Франкового генія. Щодо форми та глибини думки їх сміливо можна поставити побіч рефлексійної лірики великого Гете. Після появи «Semper tigo» я написав статтю у «Л. Н. Вістнику» в грудневій книжці за 1906 р. Франко читав статтю у рукописі і з моїм пояснюванням його поезій він цілком згодився, так що мої коментарі можна вважати і Франковими.

У першій половині 1907 року Франко брав участь у полемічних змаганнях Бернсона, Сенкевича і Падеревського на сторінках віденського Журналу «Zeit». Товчок до тих змагань дали польсько-українські змагання у Галичині та симпатії Бернсона по боці українців. Турнір наробив був багато шуму, а виступ у ньому Франка¹ викликав був у патріотичних польських серцях багато гніву й злоби. Пани билися з північним лицарем з лицарською галянтерією, а ось прийшов мужик і побив їх ціпом. Навіть Бернсонові дісталось не по заслугі: як не вмієте, пане, битися, – не беріться!

У другій половині 1907 р. здоровля Франка вже поважно було захитане. Першим недобрим сигналом була поезійка п. н. «Блюдитесь біса полуденнаго», видрукована у листопадовій книжці «Л. Н. Вістника» за 1907 р. під псевдонімом «Невідомий», написана у Криворівні у вересні того року, але заповнена змістом львівського «літнього палу». Основою тої поезії – це Франкова галюцинація у білий день. Досі в поезіях Франка ми бачили яскраві картини нічних галюцинацій, а в оцій поезійці вперше закріплена його галюцинація у білий день. Поет іде тротуаром «смугою тинистою», нагло його зір «спинивсь на мить» і він побачив «білу постать дрібну» торік померлої любки, яка «тихо йшла в противний бік в палючій пасмузі літній», вгледіла його, зупинилася, «вхопилась за грудь», напів розкрила уста, повернула до нього лице «біле наче сніг» і – зникла...

У масвій книжці «Л. Н. Вістника» того року почала друкуватися Франкова повість «Великий шум» і скінчилася у

¹ Три велетні в боротьбі за карла.

грудневій книжці. Франко, як звичайно, писав ту повість з книжки на книжку, через те й відзеркалюється в ній добре поступ Франкової недуги. Повість скоро, після появи її перших глав, почала звертати на себе увагу неприродністю акцій, ситуацій, сцен, малюнком осіб, галюцинаційно-романтичним елементом та сороміцькими словами. Сороміцького елемента, як оповідали мені В. Гнатюк, і Іван Джиджора, було далеко більше у рукописі повісти, тільки редакція пропускала їх скільки могла, не стягаючи на себе гніву автора. Я бодай не чув від Гнатюка, щоб автор за це робив які докори редакції. Як помічали ми, й засновок повісти не був дуже оригінальний; у головних рисах він був узятий з «Панських жартів», тільки інакше був трактований і розвинений. Автор хотів дати малюнок селянського життя в попанищиняних часах і відношення селян до двора, але під пером задуманий малюнок почав тратити чимраз то більше реалістичних рис, децентралізувався, розбивався на фантастичні сцени, аж накінець роздвоївся на дві романтичні історії доньок діди́ча села, пів-українця, Суботи. Повість «Великий шум» як цілість показує упадок творчого духа Франка, але все-ж деякі картини, як наприклад їзда селом на маленькому візочку чортика-Годієри з гострим, лисячим носом, з цапиною борідкою, у брудно-сірому циліндрі, на тлі мелянхолійної осінньої природи, або хоч би етнографічний, але поетично оброблений опис весілля з велетом-Дум'яком, який ставить собі на долоню молоду дружину й обношує її по весільній хаті, манять наше око, хоч одночасно і непокоять фосфоричними блисками фантазії. А вже не кажу про грандіозний страховинний малюнок-галюцинацію кривавого ока. Що за страшна галюцинація і з якою силою, драматизмом, несамовитою поезією вона описана Франком! Спершу чути «стукіт доброго годинника». Надслухуєш звідки той стукіт і тобі видається, що він добувається «немов з глибокого нутра землі, де почало битися якесь шалене серце: тук, тук, тук!» Відчиняєш вікно, напружуєш зір, і серед ночі бачиш раптом «на білій дорозі» – криваве око. «Одно-одніське криваво-червоне. Виринуло і стоїть собі, ані не ворухнеться. Немов лежить на голім гладкім снігу і жевріє. І від нього, так, виразно від нього, йде

дужче, що раз дужче стукання»... «Око не ворухиться з місця, але росте, швидко росте, двоїться. Тепер уже виразніше видно: це не одно око, але якась темна тінь щохвилини заслоное одно око, а друге жевріє раз-у-раз. І тук, тук, тук. – Що це за стукання? Перед кривавим оком видно не одну темну тінь, а дві. А за тими двома тінями виринає нараз більша, ширша, якась безформна і чорна тінь»... Що це таке? – «Це смерть... їде... своєю брикою і своїми демонськими кіньми з кривавими очима»¹... Та, коли б то таку страшну візію вичарувала була фантазія поета, щоб ударити нас по нервах і захопити нашу душу яскраво-хмарним малюнком! Але де-ж там! Це не фантазія, – це страшна галюцинація, яку пережив сам Франко². В. Гнатюк питав його звідки взялася в його повісти така страшна візія з кривавим оком, і він сказав йому, що це його галюцинація і що галюцинації взагалі мучать його.

Коли ми шукатимемо зерна, з якого виросла така темно-багрова квітка Франкової галюцинації, ми легко знайдемо його. Ви читали «Місію» Франка або його переклад із Віктора Гюго «Сумління»? Отже у «Місії» є згадка, що брати патра Гавдентія знайшли і принесли до хати «одно людське око», «велике, криваве око», що довго «являлось йому в снах величезне, оживлене», а й у «Сумлінні» «око дивнес, отверте, аж горить і не змигаючи... з

¹ Далі описано, як без стукоту заїхала перед дім велика чорна брика; як перед нею «без найменшого скрипу і брязкоту відчинилася важка, грубиши штабами окована брама»; як «нараз так само безголосно відчинилися двері покою, вийшла висока чорна постать з чорним непрозорим серпанком на лиці – і кинулася до нього»...

² Поет як звичайно, малює психічне тло, на якому розгорнулася його галюцинація: «він в часі скромної вечері під боком жінки якось ступнево сумнів, нарешті стратив апетит... пішов до свого покою і тут знов почув у душі якусь дивну тривогу, що гнала сон від його очей. Не роздягаючися, він пустився знов ходити туди і сюди по покою, мов кінь у кираті. Його думки, як сполошені птахи літали і бачилось раз-по-разу билися об якісь чорні хмари»... На нього «від самого початку острої зими часто находили такі випадки смутку й меланхолії, але ще ніколи вони не були такі сильні і болючі, як сьогодні, цієї зоряної, а так зловіщо тихої й глухої ночі. Він похилив чоло на стіл і важко розплакався, а виплакавшись і обтерши хусткою мокрі очі, немов рішився на щось страшне і неминуче, підійшов до вікна, відчинив його, не вважаючи на трескучий мороз і вихилився з нього горішньою частию тіла надвір»...

тьми глядить». Коли-ж Франко переклав «Сумління» у 1897 р., а «Місію» мусів свіжо читати у 1906 р., випускаючи у світ збірник новель «Місія, Чума, Казки і Сатири», і коли, як сам жалувався, під кінець 1907 р. часто находили на нього «припадки смутку і мелянхолії», то не буде тепер дивне, що давнє зерно, впавши на добрий пухкий ґрунт, хворі розстроєні нерви, скоро зійшло й видало з себе таку дивну, таємничу темнобагрову квітку.

Восени 1907 р. Франко був дуже пригнічений, зосереджений в собі самім і сумний. Він жалувався, що в останніх роках за науковими студіями він не в силі був стежити за новими течіями в сучасній белетристиці; що властиво треба йому розпрошатись з літературною критикою й одночасно забігав до книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка, виписував та купував багато творів модерних, популярних під той час письменників. А часом знову то таки добре охоплювали його душу – розпука й безнадійність. Усе своє життя він бачив у чорних кольорах. Мало що зробив він, а ще менше з того, що зробив, перейде до потемности. Він метушився і нервувався. Так мало життя перед ним, стільки треба б іще зробити і не стає вже сил. Хоч би зібрати до купи бодай важніше з того, що понаписувалося. Та й годі!... Я силкувався розважити поета, але даремно. Мої слова не мали відгомону...

Але бували хвилини, коли і ясніші промінчики пробивалися крізь чорну хмару, що оповила була душу Франка і тоді він гнав від себе чорні думки і бував яснішим, веселішим. Таким я бачив його раз десь у вересні чи жовтні того року. На дворі стояла погода. Малесенькі павучки снували тонесеньке, срібне павутиння, що літало в повітрі, обсотувало сухе бадилля, корчики і нас не минало. Сонце ogrівало нас своїм лагідним, теплим промінням. А ми гуляли стрийським шляхом, далеко поза домом поета. Поет був у добром настрої і розказував мені тоді, що пише широко задуману історію української літератури. Робота йде йому дуже скоро. Пише без віддиху і за кілька тижнів написав уже до Сквороди. Сквороду треба йому ще трохи постудіювати, але він має надію, що скоро упоратся з ним і піде далі. Поет був задоволений і снував пляни на майбутнє. Але недуга незабаром розвинулася в гострій формі й перекреслила пляни. Поет мабуть станув на Сквороді і не закінчив широко задуманої історії

української літератури. З написаного надрукував він тільки початок: «Теорія й розвиток історії літератури».

XVI.

Два дні перед Різдвом у 1908 р. я зайшов був до поета. З сірого неба сипався густий, мокрий сніг. Я приніс декілька позичених у поета книг і хотів переглянути його антологію чеських поетів. Поет радо приніс мені зі своєї бібліотеки антологію, але що скоро стало вечоріти, він сказав: «Шкода очей, візьміть до дому, то переглянете краще!» Я подякував і при тій нагоді просив вибачення, що не приніс позиченого журналу «Світ», але трудно було мені забрати всі книжки з собою, а проте мені треба ще зробити деякі виписки і я принесу його за кілька днів після свят. Поет на те сказав байдуже: «Нічого, нічого!» Я хотів прощатися і йти до дому, але він задержав мене. «Чекайте, – каже він до мене, – нап'єтесь зі мною чаю, підемо разом»... Сам приніс він чай для себе і для мене, ми на борзі випили, зібралися й вийшли з хати. Поет узяв з собою паперову торбинку з коректою, яку хотів зараз занести у друкарню. Ми йшли, перескакували свіжі купи снігу і балакали по приятельськи. Поет був навіть говіркий. На дворі більше, як дома. Він розказував мені, що як багато має мороки з редагуванням «Кобзаря» Шевченка, а тут валиться на нього робота за роботою, а все спішне, віддиху нема, пиши й пиши, ба, щоб спокійно писати, але де там, його в останніх часах страшенно болить голова, і то покілька днів з черги, а при тім ломить у костях у лівій руці якась мара, – такий біль, що ночами спати не можна... Так балакаючи, ми зайшли до друкарні. Поет віддав коректу директоріві К. Беднарському і вийшов кудись. Я думав, що він пішов до складачів. Чекаю, – не приходить. А то він надумався, лишив мене і пішов додому, не попрощавшись зо мною. Не міг я зміркувати такої поведінки поета, аж зрозумів її на другий день. Я мав їхати на свята до брата і пішов купити собі білет. Вертаюся і застаю листа від Франка. Хтось – не міг розвідати хто – приніс його і поклав на мій стіл. Розриваю коверту і читаю листа. Франко пише мені в тому листі, що я, затримавши у себе «Світ», допустився супроти нього вчинку, якому й назви він не в силі знайти. Я не можу собі

й уявити, яку драму спричинив у його душі своєю неточністю. Він не знайшовши в бібліотеці на своєму місці «Світ», робив переверти у цілій хаті, напастував дітей, підозривав їх у крадежі «Світу» і бігав по всіх львівських антикварнях, чи його нема де в кого, щоб відкупити. А накінець було написано: «Бажаю Вам кращих свят, як я їх буду мати». Лист дуже засмутив мене і я зараз подумав собі: «З Франком щось недобре»... Але мені було спішно їхати і я на цей лист відповів зі свят, зараз на другий день після мого приїзду, виправдуючи себе, що коли я хотів би присвоїти собі «Світ», я був би зовсім не згадував йому за нього, тимчасом я кілька разів питав поета, чи «Світ» потрібний йому, а він казав, що можу задержати його в себе скільки хочу. Повернувши зі свят додому, я не гаючись узяв «Світ», антологію і ще мабуть якусь книгу, і таки ввечір пішов з ними до В. Гнатюка, який у той час жив недалеко від Франка і розказавши йому свою історію з Франком, просив його, щоб він післав своїм сином ті книги Франкові, бо я не хочу з ними йти до нього, щоб не мати якої неприємності. Гнатюк вислухав мене спокійно й навіть на думку не приходило йому, щоб моя історія з Франком була наслідком якої нервової недуги поета, навпаки він заспокоював мене, що не бачить у Франковій поведінці нічого аномального. Він саме сьогодні був з Франком у каварні, Франко розказував йому, що вислав до мене сердитого листа з приводу «Світу», але, коли він роз'яснив йому, що може мені ще «Світ» потрібний і що я йому його поверну, подібно, як йому повертаю позичені книги, Франко заспокоївся і був веселий. Та не скінчили ми ще добре нашої балачки, аж тут іде сам Франко. Він привітався з нами, був бадьорий – і в доброму настрою. Принесені мною «Світ» та інші книги лежали на кріслі і я, показуючи на них, сказав: «Ось приніс я вам позичене, завтра пан Гнатюк буде ласкавий відіслати вам!» На це Франко засоромився, видно, що було йому прикро, він почав обіймати мене і стискати руку: «Aber lassen Sie das! – казав він мені, – держіть собі книги, скільки вам треба. Мені їх не треба... Я так тільки... Заспокоїтеся!»... Франко з Гнатюком умовились були кудись піти ще на свята, тому ми зараз вийшли з хати. Я попрощався з ними, а вони пішли своєю дорогою. Коли я пізніше бачився з Франком,

він завжди старався бути дуже ласкавий до мене, немов хотів затерти колишнє прикрє.

XVII.

Якийсь час я не бачився з Франком, аж десь під кінець лютого 1908 р. довідуєся від Івана Джиджори, що Франко лежить хворий. Тоді кажу я йому: «Може ми пішли б відвідати його»... «А добре! – відповідає Джиджора, – не маю нічого проти того». Ми умовились і ввечір зайшли до Франка. Франко лежав у своїй спальні на ліжку, нероздягнений, у папучах, легко прикритий ковдрою. В хаті в нього, як звичайно, було холодно. Коли ми ввійшли, він схопився з ліжка і присів на ньому. «Спасибі вам! – каже поет, – що ви прийшли» – і привітався з нами. «Поки ви прийшли, мені ввижалося, що в мене на ліжку, скрізь, по ковдрі, було багато кертиць. Я проганяв їх від себе, але вони гуртом тиснулися до мене»... Поет, видко, був задоволений, що з нашим приходом він позбавився кертиць. Він жалувався далі перед нами, що в нього бувають часті напади мігрени, нераз по кілька днів, що його дуже ломить у лівій руці і що він не може через те спати. Він покликав був до себе лікаря др. Лева Коссака, той сказав йому, що в нього недуга кинулася на нирки і записав йому якесь лікарство, від якого сто волів згнуло б, а він видержує. Від лікарства йому не полекшало, але ще погіршало. Змалку він страждав багато від недуг, але ще не було йому так гірко, як тепер. Др. Коссак радить йому їхати до Ліпіка в Славонії лікуватися йодовою водою. Може йод що допоможе йому... Накінець поет перевів розмову на іншу тему. Він почав говорити про рукописи Марка Вовчка, про взаємини її до Куліша, але його слова були темні і не мали реальної основи.

Густа, чорна тїнь упала від жалісливих слів поета і нам стало від них важко й сумно на душі. Особливо вразила нас гірка відомість з поетових вуст про дуже поганий, безвихідний стан його недуги. Нам не хотїлося вірити, що той велетень духа бореться з тяжкою, безвихідною недугою. Ми попросились з поетом і просто від нього пішли до проф. Михайла Грушевського поділитися з ним сумною відомістю. І того вечора всі три ми журилися Франком.

За спонукою М. Грушевською виділ Наук. Тов. ім. Шевченка признав Франкові більшу грошову підмогу, так що в другій половині березня 1908 р. поет лаштувався вже в дорогу.

Перед самим від'їздом він ще був на засіданні виділу Наук. Тов. ім. Шевченка. Пам'ятаю, як нині, він пильно робив коректу другого тому «Галицько-руських народніх приповідок» і дивно посміхався. «Ось дивна історія тепер зі мною, – каже поет, – пишу і слова втікають мені з-під пера. Напишу, читаю, бракують слова»... Проф. Грушевський тішився, що настала гарна погода, що поетові буде добре їхати і що мабуть він поїде на Будапешт. Але поет усміхнувся і заперечив: «Ні, – на Відень; тепер танцює у Відні Дункан і я мушу побачити її»... «Оо! – здивувався проф. Грушевський, – нічого, нічого, пане докторе, побачите Дункан»... Потім я і ще дехто з виділових побажали Франкові щасливої дороги і розпрощалися з ним, а Франко мабуть з проф. Грушевським пішли в двійку додому. Дня 21 березня 1908 р. Франко пустився в дорогу.

В Ліпівку почав зараз наш поет лікуватися: він за приписом ординуючого лікаря д-ра Вісбергера пив тамошню гарячу мінеральну воду, де було «більше щавної, ніж йодової матерії», купався в теплій воді і електризував болючу руку. Спочатку його здоровля поправилося було, біль у лівій руці вступився і він міг у вільних хвилинах займатися літературною працею, але це не тривало довго. Чи «від надміру випиваної мінеральної води», як пише поет, чи з якої іншої причини, стан здоровля поета погіршився: його мучили гарячка й безсонниця, а то й галюцинації. У фрагменті своїх спогадів п. з. «Історія моєї хвороби», подиктованих своєму синові Андрієві¹, він каже, що «раптом одержав можливість говорити через т. зв. почту духів з віддаленими особами». І так одного дня, як описує докладно свою галюцинацію поет, він «почув голос а властиво шептання померлого... Михайла Драгоманова», який почав «докоряти» поетові тим, що через нього йому гірко жити на тамтому світі і подав за причину теперішнього свого не від радісного життя видрукування поетом його листів до нього та до інших

¹ Рукопис знаходиться у Франковому архіві під № 377 в бібліотеці Наук. Товариства ім. Шевченка. Володимир Дорошенко звернув на нього мою увагу й за це дякую йому дуже.

людей. Драгоманів докоряв теж помилкою, зробленою ним у своїх «Студіях над народніми піснями», де написав, він, що «цитована Драгомановим Лїтопись Грабянки ані на ст. 224 (І. ч. «Політичних пісень українського народу XVIII–XIX. ст.) ані на жадній іншій зовсім не згадує про Медведівку, Ведмедівку і ми не знаємо, відки взяв Драгоманів цей цитат». Даремне виправдувався поет, що «мав право і навіть обов'язок» видрукувати листи Драгоманова, які мають «великий літературний і біографічний інтерес» та обіцявся спростувати згадану помилку, але Драгоманів стояв на тому, що він зовсім не писав до нього листів, тільки «якийсь названий» ним, але поетові «зовсім невідомий секретар», і загрозив поетові поставити його «перед суд божий», бо «не тільки він сам, але й інші покійники в небі не можуть витримати» з поетом. Драгоманів «вмовляв» в поета, що він «страшний грішник», «не повинен зовсім жити на світі» та, що «сам він» страждає через поета «від якихось прошкурок». Поет не давав віри грозьбі Драгоманова, думав, що його заспокоїли слова поета, але «не минув тиждень, коли одної ночі, в якій поет лежав у сильній гарячці, його збудили зо сну різкі голоси невидимих йому духів, з яких один відчитав йому декрет, що запозивав його на суд божий, і велів йому підписати якусь декларацію, а опісля саме опівночі йому велено вийти з покою «під загрозою», що інакше дім, у якому живе, «зараз завалиться». Поет хотів одягтися, «бо ніч була дуже холодна», але духи «під загрозою божого грому заборонили брати шубу і шапку». Коли поет «гонений грізними голосами, в самім сурдуді і з черевиками в руках вийшов з подвір'я на вулицю», його «погнали» духи «дорогою, що веде з містечка на поле і раз-у-раз грозячи», що його «зараз грім заб'є, веліли» йому геть «кинути черевики», потім скинути з себе «сурдуд, у яким у кишені була» його «нотатка і 360 корон», потім «камізельку, в якій був годинник з золотим ланцюжком», «потім суконні штани, в яких в кишені була портмонетка з 19 коронами», «полотняні штани і накінець сорочку», якої поет «вже не хотів скинути». Тоді духи веліли поетові «зійти з дороги, перейти через рів і перелізти через пліт». Він зробив так, як вони йому казали і знайшовся «на стернині». «Тою стерниною

вниз погнали» духи його «на луку, покриту великими калюжами і перерізану крутою річкою, що пливе біля Ліпіка». Духи гонили поета «від калюжі до калюжі», «велячи» йому «переходити через них», аж довели його так «до річки», але від неї вони «завернули знов у противну сторону». «Під найстрашнішими загрозами» духи заборонили поетові вертатися до Ліпіка, а коли він не хотів іти далі і оглядався, щоб почути «відки йдуть голоси», вони «насміхалися» з нього, кажучи: «ти не побачиш нас!» Тоді духи й «зложили щось мовби суд», на якому засудили його, «на найстрашніші муки пекельні, а перед тим на побут у якійсь горі протягом 18.000 літ». Після суду поет «почув», немов під ним «ворушиться земля» і немов він «з безмірною скорістю перелітає безмірні простори». «По кількох мінутах наступив перестанок, в часі якого різні духи в тім числі духи Наумовича і Гушалевича підносили проти» нього «найстрашніші закиди і докори», а на кінець лишили його самого «серед болотяної толоки недалеко ліпіцької дороги».

В часі блукання, як сам пише поет у своїй «Історії хвороби», ішов дощ і дув холодний вітер. Поета промоклого та промерзлого знайшов на другий день в десятій годині зранку за Ліпіком в одній сорочці біля великої калюжі жандар Тарнавський, який жив поруч поета у тім самім домі і лікувався. Він привіз поета до дому та поклав у ліжко і мабуть іще того самого дня відвіз його до санаторії братів Боосів, у сусіднім містечку Урпіку. Там пролежав поет кільканацять днів у гарячці. Галюцинації не переставали його мучити. Драгоманів та інші духи, як пише поет, грозили йому великим процесом у Відні а то й «розстрілянням і найстрашнішими покаліченнями». «Дух Драгоманова» радив йому «повіситися».

Про свою пригоду у Ліпіку поет написав листа до Володимира Гнатюка та мабуть іще до когось. Гнатюк дав прочитати мені того листа і з нього було видно, що душа в поета була хвора. У листі, пам'ятаю, галюцинація була описана не так докладно, з подробицями, як у «Історії моєї хвороби». В ньому писав поет, що з дому, де жив він, викликали його Драгоманів, Костомарів і Веселовський. Вони веліли йому йти якоюсь крутою стежкою зигзаковатою лінією, вивели його за Ліпік і там над якоюсь

великою калюжею прочитали йому присуд, яким покарали його за якісь гріхи стражданнями, що мали тривати тисячі літ. У тому листі, наскільки пам'ятаю, були згадані і Павлячки, в яких жив поет у Ліпіку, і жандар Тарнавський, але про санаторію, куди перевезено поета з Ліпіку, писав поет, що вона була в Пакрацу, але не в Урпіку, як пише в «Історії моєї хвороби». Про Наумовича й Гушалеви́ча не було ніякої згадки. В листі була згадка й про п. Зигмунтівську. Він бажав собі, щоб вона приїхала доглядати його в недузі. Лист був власноручний. На жаль, той лист, чи не останній писаний власноручно поетом, як казав мені Гнатюк під кінець свого життя, запропастився в часі воєнної хуртовини.

Згаданий лист Франка був причиною, що Наук. Тов. ім. Шевченка дало гроші і спонукало поетового сина, Тараса, поїхати у Слявонію і привезти поета до Львова.

Поет вернувся до Львова десь коло 20 квітня 1908 р. Про його приїзд я довідався від Володимира Гнатюка. Ми умовилися зараз відвідати поета, ввечір. Коли я прийшов до Гнатюка, він розказав мені, що Гнат Хоткевич, який жив тоді у Львові на еміграції, купив квіток і пішов з ними відвідати поета, дружина поета квітки взяла від нього, але його самого не впустила. Ми були непевні, чи й перед нами не будуть заперті двері, але поетова дружина впустила нас ласкаво і завела до Франка. Він лежав на софі горілиць з прижмуреними очима. Крізь вікно сипалося на поета блідо-срібне проміння місяця. На вікні стояли Хоткевичеві білі гіякinti. Як тільки ми ввійшли у кімнату, поет розплющив очі, ми привіталися з ним, але він далі лежав непорушно. Поет пізнав нас і розказав нам про своє нещастя.

— Прийшли до мене, — оповідав поет, — Драгоманив, Костомарів і Веселовський, завели у церкву, там Драгоманив вийняв з-під престола золотий молот, казав положити мені руки на ковало і так довго бив він молотом по руках, поки не зробив з них ось що, дивіться!...

Поет показав нам свої руки.

— Бачите? — в моїх руках немає тепер кісток, в них хрястка, як у дітей...

Ми подивилися на руки, вони видалися нам м'якими й були покорчені.

– На що-ж зробив би Драгоманів пану доктору таку па-
кість? – питає Гнатюк.

– Щоб я не писав уже більше, – відповідає поет.

Гнатюк, щоб повести розмову в інший бік, почав оповідати поетові про вбивство 12 квітня намісника Потоцького студентом Січинським.

Поет слухав мовчки Гнатюкового оповідання, а потім сказав:

– І знайшовся такий відважний українець!...

Гнатюк пішов у другу кімнату, а я ще лишився. Поет помі-
тив це і сказав до мене: – А ви не демаскуйте поетів¹ і не пишть
більше!... Я також не писатиму більш... Ідіть до світла!

Я пішов у суміжню кімнату, за Гнатюком. Там були Фран-
кові сини і дружина. Незабаром мали прийти лікарі – д-р Лев
Коссак і д-р Володимир Кобринський.

Франкова дружина була в якомусь дивному горячковому
стані. В неї очі блищали несамовитими вогниками, рухи були
над міру оживлені. Вона почала розказувати про Франка живо,
жестикулюючи і переходячи з предмету на предмет.

– О, з Франка буде тепер пророк, – починає вона, – він каже:
візьму палицю в руки і проповідуватиму слово боже... І я також
піду з ним і товаришуватиму йому...

– Але тепер я боюсь за нього... В нього сверблять п'яти, а
в кого сверблять п'яти, той, кажуть, має замір повіситися. А я
боюсь того й пильную його... То та відьма Крушельницька так
заворожила його. Вона дарувала йому золотий ріг...

Франкова дружина почала сміятися й деклямувати:

miałeś, chamie, złoty róg,
miałeś, chamie, czapkę z piór:
czapkę wicher niesie,
róg huką po lesie,
ostał ci się ino sznur.
Ostał ci się ino sznur.

¹ Натяк на мою статтю «Поезії Степана Чарнецького». (Л. Н. Вістник, 1908 р., кн. II) і на статтю «Один з ділетантів», яку поет знав у рукописі (Л. Н. Вістник, 1908 р., кн. XI).

– Не вірите? – дивилася мені пильно в очі пані Франко. – А знаєте, до Франка приходять у гості покійники, Драгоманів, Костомарів... і балакають з ним. А до мене приходять Старицький, Кістяковський і теж балакають зо мною. У нас тепер усе балакає: наш котик, стіл...

Гнатюк розмовляв з синами поета, а в мене горіла голова і я не знав, що з собою робити. Ми чекали лікарів, які мали прийти до поета й вирішити, що робити з ним далі, отже треба було ще залишитися. Накінець появився д-р Володимир Кобринський. Поет дав себе оглянути мовчки. Д-р Кобринський сказав нам, що з Франком погано, що дома він не може залишитися і що катастрофа може счинитися з ним несподівано. Потім прийшов д-р Лев Коссак, оглянув поета, поспитав його про щось і похитав головою. Лікарі зробили коротке консиліум і вирішили примістити Франка з огляду на спосіб лікування у санаторії.

Коли ми вийшли від Франка, д-р Коссак сказав нам, що у поета міцний організм, але через свою недбалість він допустив до такого поганого стану недуги. Недуга, очевидно, в поета стара. Він придбав її ще у Відні, коли вчився у Ягіча. Довго вже лікується поет у нього. Як припікало, він приходив радитись, але ніколи не робив того, що він приказував. Загалом, дуже неслухняний і недбалий з поета пацієнт. Раз покликав був поет д-ра Коссака телеграфічно з вакацій. – І уявіть собі, – розказує д-р Коссак, – я приїжджаю, йду до Франка, бачу його здалека на вулиці, думаю підійти до нього, а він тимчасом угледів мене й перейшов на другий бік тротуару...

В ту хвилину над'їхав трамвай, лікарі повсідали до нього і від'їхали, а я постояв ще трохи з Гнатюком і пішов з важкими, невеселими думками додому...

XVIII.

Зараз другого дня після свого приїзду поет рано вибрався зі своєю дружиною до міста. Вже в дорозі до Львова мучив поета дух Драгоманова докорами, чому він не дав собі чим обвинути руки, отже аж тепер, ідучи до міста, він послухав голосу Драгоманова і казав обвинути собі руки хусткою. Не пам'ятаю вже хто, але здається мені, що д-р Степан Томашівський, розказував

у Наук. Тов. ім. Шевченка, що поет, ідучи до міста, хотів ставати на коліна перед церквами і падав. Коли я питав Гнатюка за два місяці перед його смертю, чи це була правда, він сказав мені, що він знає тільки один випадок, що, коли поет був уже недалеко дому Наук. Тов. ім. Шевченка, де також жив д-р Коссака, то коло костела Кармелітів він підняв був до гори руки й падав. Мені здається, що з того одного випадку й взялася легенда, що поет розкався в часі своєї психічної катастрофи і молився перед церквами. Поправді поет був ослаблений, змучений дорогою і безсонницею, зовсім природна річ, що відбуваючи таку далеку дорогу зі свого дому до Наук. Тов. ім. Шевченка, міг по дорозі падати. Пізніше ніколи поет не пробував зупинитися перед церквами й молитися.

Поет ішов того дня до міста порадитися у д-ра Кобринського, що йому робити з хворими руками, а коли той, як пише поет у своїй «Історії хвороби», «відправив» його «з нічим» і радив звернутися до д-ра Коссака, він пішов з дружиною до нього. Поет оповідає, що він «під впливом галюцинаційних голосів» був у д-ра Коссака «того самого дня по обіді»; що застав тоді д-ра Коссака «в якимсь дивнім замішанню»; що той передержав його з дружиною «довший час у передпокою», потім покликав їх до «ординаційної кімнати» і казав їм «знов ждати добру годину» і що аж після так довгої жданки він «покликавши, як свідків панів Беднарського, Возняка¹, Томашівського і Гнатюка, не розпитавши... ніпрощо, велів відставити його до закладу невлічно хворих – при вулиці Дверницького», себто до санаторії братів Свйонтковських.

У листі з дня 2 липня 1926 р. писав мені В. Гнатюк, а пізніше й усно казав мені, що він і д-р Степан Томашівський відвезли поета з його дому до санаторії. Я пригадую, що того самого дня, себто другого після приїзду поета до Львова, передполуднем і просто від д-ра Коссака, Гнатюк і д-р Томашівський відвезли поета до санаторії Свйонтковських. Я не був при тому, але пригадую, що коли я того дня вполудне прийшов до Наук. Тов. ім. Шевченка, то від Всеволода Козловського чи від Івана

¹ Заступника директора друкарні Наук. Товариства ім. Шевченка.

Джиджори я довідався, що Гнатюк і Томашівський відвезли поета до санаторії Свйонтковських просто від д-ра Коссака.

Володимир Гнатюк у згаданому листі оповідає, що коли вони у ждальні ждали Свйонтковських, поет «сидів похнюплений, дивився в землю і не говорив нічого». Незабаром створилися двері від вітальної кімнати і появився старший лікар д-р Михайло Свйонтковський. Він знав поета і привітав його словами:

– Dzień dobry, panie doktorze!¹

Поет підніс тоді голову поглянув на нього і відповів:

– Jestem zły i przewrotny człowiek...²

Д-р Свйонтковський заспокоїв поета, що так воно не є, як він каже, що вони добрі знайомі і він добре знає, який він є, а опісля взяв його під свою лікарську опіку.

На другий чи третій день я йшов з Гнатюком, ми здибали на дорозі молодшого лікаря санаторії, д-ра Степана Свйонтковського і поспитали його про стан здоров'я поета. Він сказав нам, що з поетом дуже погано і що, як зайдуть які комплікації, то смерть його може прийти навіть дуже скоро. Очевидячки, він обіцяв нам, що санаторія зробить усе можливе, щоб здоров'я поета поправити. Ми одночасно просили дозволу відвідати поета, але він сказав, що можемо відвідувати поета, але не часто, найкраще раз на тиждень і то після полудня. Просив також, щоб більше людей не приходило до поета, бо це може пошкодити йому.

Одночасно десь відбулася нарада львівських громадян-українців у салі Краєвого Кредитового Союзу у Львові, щоб і матеріально заопікуватися поетом, що знайшовся у скрутному становищі. Вирішено розписати складки для хворого поета, назначено скарбником для цього Костя Паньківського і просили Карла Бандрівського, шкільного товариша поета, бути йому куратором. Виділ Наук. Тов. ім. Шевченка, що й раніше давав своєму великому співробітникові більші підмоги, тепер виплатив йому 1000 австр. корон і занявся складками для нього, а від 1910 року платив йому по 200 австр. корон місячно.

Поет прожив у санаторії Свйонтковських щось три місяці. Він не почував себе там добре і нарікав дуже на свою долю.

¹ Добридень, пане докторе! (пал. – Упоряд.)

² Я зла і негідна людина... (пал. – Упоряд.)

Ті три місяці видалися йому «найстрашнішими і найдивнішими» в його житті. «Перша моя вечера в тім заведенні, – пише поет у «Історії моєї хвороби», – була якась невимовна страва з гнилих яєць, від якої я за кожною ложкою блював у своїм нутрі – сімнадцять разів». Нарікав він на братів Свйонтковських, називаючи їх людьми «молодими і без фахової освіти», які «міряли горячку», але «не думали лічити» його і «навіть не питали нічого про стан його здоровля». «Що найбільше давали йому якийсь білий порошок», якого він «по одній чи двох пробах» не хотів приймати. Ще більше нарікав поет на прислугу. «Мене держали, – пише він, – увесь час у замкненій келії із тапетованими дверима, без дзвінка, так, що в ніякій природній потребі не можна було достукатися слуги. Зате вночі, правильно в тім часі, коли я томлений ненастанними галюцинаціями і привидами міг на хвилину заснути, приходила інспекція в особі одного з найкременіших слуг з голосним стукуванням дверей і з ще голоснішим стукуванням чобіт по підлозі і будила мене зо сну. На вікні всю ніч світилася лампа: її світло падало мені просто в очі, а коли я часом заслонив собі очі хусткою, інспектор преспокійно відкидав мені хустку з очей».

«Перших шість тижнів у санаторії Свйонтковських, як пише поет в «Історії моєї хвороби», не переставав мучити його «суд божий», скликаний над ним Драгомановим. «Основою того суду, – пише поет, – було якесь оскарження, уложене Драгомановим на підставі чортівських інформацій і його власних здогадів. Та цього оскарження мені не відчитано. Коли пізніше, якось випадком, прочитано частину вступу, я запротестував проти того оскарження, як зовсім несправедливого. Не можу входити в деталі того суду, який полишився не рішений, і в якому розбирано мої особисті, так сказати б, приватні гріхи, а поминено мою публічну діяльність». Про свої переживання в санаторії Свйонтковських за ті три місяці поет не хоче оповідати подрібно, бо вони «усуваються з-під прилюдної дискусії». Може тільки сказати, що там, у санаторії Свйонтковських, «за причиною Драгоманова» обидві його руки стали «пристановищем чортівських прошкурок, які покривили їх невимовним способом», завдаючи йому «страшенні муки». Поет хотів іще

розказати, як чорти «сотні разів обвивали його пальці зубатим, пекольним дротом», але казав потім своєму синові Андрієві перекреслити початок нового речення і закінчити «Історію моєї хвороби».

Без сумніву, і спосіб лікування, і режим, і безділля в санаторії мучили поета і давали йому причину до нарікання. Все-ж, думаю, санаторія, чималу користь принесла його здоровлю і багато з його нарікань треба взяти на карб недуги, нервової вражливості. Поет був свідомий того, де він знаходиться, і це найбільше мучило і хвилювало його.

Зараз після першого тижня побуту поета в санаторії Свйонтковських я і Вол. Гнатюк пішли відвідати його. Нас покликали до вітальні і там ми застали братів Свйонтковських. Вони не дозволили нам іти до поета. Сказали нам тільки, що лікують його ртуттю та йодом і мають з ним багато клопоту: він неслухняний, має галюцинації, попадає у шал, хоче втікати з санаторії і його силоміць мусять придержувати слуги. Ми просили лікарів, щоб з огляду на високу інтелігенцію поета вони були ласкаві до нього і дали відповідний наказ доглядачам. Лікарі заспокоїли нас, сказавши, що вони особисто знають поета і ставляться до нього гарно та видали відповідний наказ доглядачам.

XIX.

Просто з санаторії ми пішли відвідати Франкову сім'ю, а Гнатюк хотів також довідатися, чи з Ліпіка не залишилися які рукописи. Показалося, що на бажання поета рукописи спалив його син, Тарас, і лише в одній з книг, що поет узяв був з собою, ми знайшли на листочках білого паперу три поезійки: 1) Хоч забудеш ти за мене... 2) Знов кличеш ти мене, моя богине...! 3) Честь творцеві твари (уривок), які сміливо можна назвати лебединим співом поета; початок новелі «Єзуїт» (сцена на залізничному двірці) і декілька сороміцьких приповідок. Поезії прочитали ми уголос і нам вони подобалися, особливо перша. Дружина поета, яка весь час сиділа сумна, оживилася тепер, слухаючи поезії, і потішала

¹ Цьому сонетові дав поет у збірці «Давні і нове» заголовок «До Музи». Первісне значіння сонета, на мою думку, було інше і мабуть поклик у ньому не «до Музи» відносився, але поет, давши пізніше йому наголовок «До Музи» і заступивши слово «клин» словом «вир», дав йому й інше значіння.

себе, що поезією «Хоч забудеш ти за мене...» «Франко написав для неї». На жаль, отся поезія не була присвячена дружині поета. Він передруковує її в збірнику поезій «Давнє й нове», дав їй заголовок «Неназваній Марії». Оживившись, дружина поета почала розказувати, як поет розумів деякі євангельські оповідання про Христа, з чого виходило б, що поет зо своєю сім'єю балакав часом на філософічні та наукові теми. Згадані рукописи Гнатюк узяв з собою і поезії видрукував у книжці «Л. Н. Вістника», за червень, а що сталося з фрагментом «Єзуїт» і приповідками – не знаю. Я питав Гнатюка перед його смертю, але він не пам'ятав, де вони ділися.

Як я зайшов другий раз з Гнатюком до Франка, нас завів санаторійний доглядач до невеличкої кімнати в партері. Там лежав поет на ліжку горілиць з приплющеними очима, дуже сумний і пригноблений. Коло нього на тарі лежала у дрібнісінькі квадратики покраяна якась їжа з білого м'яса, але поет видно навіть не торкався її, не їв її зовсім. Ми поспитали його, чому він такий сумний і не їв обіду, а він почав голосно плакати й оповідати нам, що він засуджений на смерть і незабаром його мають повісити на шибениці. Я сказав поетові, що навіть, якби хто й засудив його на смерть, то він може сміятися з усяких таких присудів – присуд не виконають, бо у цесаря ювілей і він в тому році не підписав ще ні одного присуду смерті і не підпише. Поет перестав плакати і заспокоївся. Обличчя в нього прояснилося і розказав нам про сьогоднішні відвідини «мами», себто дружини і дітей.

Коли здоровля поета трохи покращало, з Гнатюком і мною його пішов відвідати Михайло Грушевський, якому дружина, Марія Сильвестрівна, зладила для поета гарну китицю квіток. Поет дуже врадувався приходом Михайла Сергієвича. Він лежав, але схопився і сів. Привітався з нами. Нюхав квітки, просив подякувати за них Марії Сильвестрівні, і був веселий. Розмова зійшла на літературні теми. Поет почав говорити про свої відкриття рукописів у якомусь монастирі та про рукопис, у якому є опис чудотворного лікарства на його недугу, але той рукопис замуrowаний в одеському університеті і йому конче треба роздобути його. Під кінець наших відвідин поет відкрив свою ногу і сказав: «От, чудасія! Як тільки погляну на свою голу ногу, вискакують з неї рибки.

Прошу подивитися, які срібні рибки!..» Поет дивився на відкриту ногу і посміхався, а потім замовк. Наші відвідини скінчилися і ми пішли додому сумні.

Згодом поетові вільно було вставати з ліжка і проходжуватись по доволі великому парку, що оточував санаторію. Він ходив, коли не було інших хворих – сам один. Там я і Гнатюк заставляли його, коли приходили до нього. Поет скорою ходою, з похнюпленою головою, кружляв по білих стежках парку. Коли побачив нас, він зупинявся, ходив з нами, розпитував про видавничий рух та й про буденні речі, а, як утомився, сідав на лавочку. Звичайно тоді, коли він похилив голову вниз, починались в нього галюцинації. Раз нпр. розказував нам, що до нього приходить і розмовляє з ним гетьман Петро Сагайдачний. Гетьман зовсім не виглядає так, як його малюють на портретах, – він зовсім без бороди, приємний, говірливий, і дивується, що його перейменували історики на Сагайдачного-Конашевича, – його справжнє прізвище Кінаш та й годі...

Погідніший настрій у поета не тривав довго. Чим довше він сидів у санаторії, тим ставав він сумнішим, а то й сердитим. Він часто гірко докоряв нам, що він здоровий, а ми заперли його і держимо в домі для божевільних. Нарікав також на лікарів і слуг.

– Ось дивіться! – каже він підчас одних з останніх наших відвідин, показуючи на свої нові виступці, – які пакости роблять мені Свійонтовські, купили мені виступці й до нічого, – тісні, а до того пришили до них прокляті спряжки і вони раняють мені ноги...

Гнатюк заспокоював поета, що виступці купить інші, але поет і слухати не хотів його.

– Ви подумайте яку шкоду ви робите мені, – продовжував поет свою скаргу, – я сиджу тут, а там заходить до моєї хати чорний кіт і через горище виносить кудись книги з моєї бібліотеки.

Ми знали, що вдома поет не буде мати й такої опіки, як у санаторії, але коли він чим раз більше сердився й сумував та натискав на свого куратора, Карла Бандрівського, щоб забрати його з санаторії Свійонтковських, куратор Бандрівський мусів учинити його волю.

Гнатюк був уже в горах, у Криворівні, коли я сам зайшов до поета, додому. Було це мабуть у серпні. Спека припікала. В поета двері стояли настіж відчинені. В кімнаті не було нікого, тільки поет. Не пам'ятаю, як це сталося, але ми ходили обидва по кімнаті, туди і назад, і розмовляли. Спочатку ми ходили, як звичайно ходиться, але згодом поет почав ходити чимраз скоріше. Видно, йому робило приємність те, що я мушу з ним майже бігти. Коли ми скінчили так гуляти по кімнаті, ми посідали. Наша розмова того дня йшла зразу на буденні теми, а потім перейшла й на літературні. Поет пригадав собі, що я студіюю так зв. «українську школу» в польській літературі і радив мені прочитати книгу Маврикія Мохнацького «Powstanie narodu polskiego w 1830 i 1831». Він говорив зі мною про буденні справи, про «українську школу» і про згадану книгу Мохнацького, до речі, розумно.

Десь у половині вересня того року я довідався від Гнатюка, що Франко переказував через Карла Бандрівського до мене, щоб я повернув йому якісь книги. В мене не було ніяких Франкових книг від січня 1907 року, тому я пішов з Гнатюком зараз у найближчу неділю до поета поспитати, які саме книги він думає, що є в мене. Коли ми прийшли до поета, він сидів недалеко від полиці, на якій було багато гарних, спілих яблук. Поет відчиняв рот, його дружина вклала в нього кусочки яблука і він їв їх нервово. Дружина пояснила нам, що вона «так лікує Франка» яблуками та й ще лікуватиме його якимсь зіллям і він буде здоровий як раніше. Потім нарікала вона на лікарів, сказала, що нездорово годувати Франка м'ясом і вийшла. Тепер я поспитав поета, чи це правда, що він казав Бандрівському, що я взяв якісь книги і не віддаю. Поет відповів мені рішучим голосом:

– Так, ви взяли мені сім золотих легенд св. Григорія і всі відбитки моєї розвідки «Слово про збурення пекла».

На це я йому: – Я легендами не займаюся й навіть не знаю, що є сім золотих легенд св. Григорія, а щодо відбиток, мені їх не треба, бо розвідку «Слово про збурення пекла» маю у «Записках». А втім, якби я хотів відбиток, то як член виділу Наукового Товариства я міг би їх мати скільки захочу...

Нашій розмові прислухався також син поета пок. Андрій. Він, почувши про що йде річ, миттю зняв з шафи зв'язані відбитки і поставив їх перед поета зі словами:

— Але-ж, тату, в нас давно стоять на шафі відбитки «Слова про збурення пекла»...

Поет поглянув цікавим оком на відбитки, засоромився і замовчав.

З цієї пори поет вже не вминався більше від мене книжок, але і я вже більше не заходив до нього додому. Ми стрічалися і балакали з собою й далі, але вже тільки в книгарні Наук. Т-ва ім. Шевченка, на його засіданнях або на вулиці.

XXI.

Десь у жовтні 1909 року Франко постановив їхати в Одесу. Видно ідея, що там, в Одесі є замуrowаний в університеті рукопис з описом чудотворного лікарства на його недугу, сильно опанувала була його душу й не давала йому супокою. Бандрівський радився мене та й Гнатюка, що йому робити з Франком, бо і грошей немає, і нема йому чого їхати в Одесу, а тут клопіт з їздою, коли впреться і конче захоче їхати. Ми радили йому, щоб він пішов до російського консуля, просив не підписати і просив його Франкові пашпорту. Бандрівський і зробив так, як ми радили йому. Але поет був хитріший за нас. Коли з пашпортом не вийшло йому нічого у Львові, він поїхав у Чернівці і там, не знати за чією допомогою¹, йому підписали пашпорт і він просто з Черновець, у листопаді того самого року, поїхав в Одесу². З Одеси прийшов був лист до Львова мабуть від д-ра Липи або від д-ра Луценка, в якому один з них сповіщав, що Франко в Одесі, і в якому були описані вражіння, які Франко зробив на тамошніх українців. В кого той лист і чи взагалі не пропав він підчас воєнної заверюхи, — не знаю. Коли не помиляюся, то в тому листі була якась згадка і про рукопис з описом чудотворного лікарства на Франкову не-

¹ Як виявляється — Степана Смаль-Стоцького. Пор. Роман Смаль-Стоцький: «Франко у Чернівцях», «Діло», рік 1938, ч. 204.

² Д. Дорошенко (Останній побут Франка у Києві, Л. Н. Вістник 1926, кн. VII–VIII) і С. Шелухин помиляються — перший, що Франко був у Києві 1909 р. «десь так у квітні, а може в початку травня», а другий, що Франко був у Одесі «в 1912 році».

дугу. Але у спогадах С. Шелухина¹ і А. Ніковського² немає ніякої згадки про той рукопис.

Не пам'ятаю добре, чи перед подорожжю Франка до Одеси чи після неї, пам'ятаю тільки, що було це восени й коло єзуїтського костела у Львові, як він здивавши мене, почав розказувати, що віднайшов дальшу частину «Dziadów» Міцкевича і хоче її друкувати в «Записках» Наук. Товариства ім. Шевченка. Мене дуже здивувало і відкриття поета і його замір друкувати «відкрити» частину «Dziadów» в «Записках» і я поспитав його яким способом вдалося йому зробити таке відкриття. Поет відповів мені, що сам рукопис щасливим випадком купив він у антикваря Гельця й дуже радо оповів мені історію мандрівки того рукопису, далеко ширше, як написано у вступі до виданого ним рукопису п. н. «Wielka Utrata», Рукопис, а властиво копія Міцкевичевого твору, переходила з рук до рук, аж накінець опинилася в руках митрополита Йосифа Сембратовича, потім кардинала Сильвестра Сембратовича, а по його смерті з його бібліотеки попала в руки Гельця. Я поспитав поета, які докази в нього, що знайдена копія це твір Міцкевича. На це він сказав у зовсім спокійнім тоні, що він надприродним способом одержав відомість, що знайдений ним рукопис дальшої частини «Dziadów», якої наголовок за задумом самого Міцкевича «Wielka Utrata», це копія Яніни Вітвіцької³, знайомої Міцкевича. Я очевидячки, не хотів оспорювати вже автентичности твору Міцкевича, сумнівався тільки, чи редактор «Записок» схоче друкувати у них «Wielką Utratę», що не має нічого спільного з українознавством. На це поет сказав, що твір такий цікавий, що його треба видрукувати в «Записках». За якийсь час я довідався, що «Wielka Utrata» знаходиться вже в залізній касі директора друкарні К. Беднарського. Михайло Грушевський був у клопоті, як повестися супроти Франка, і просив мене, щоб я переглянув рукопис і сказав йому свій осуд про нього. Беднарський, посміхаючися, видав мені у великій тайні червоно оправлену книгу з «Wielką Utratą» і передне слово до неї, подиктоване Франком синові Андрієві. Я прочитав скоренько одно й друге й

¹ Л. Н. Вістник, кн. VII–VIII, 1926 р.

² Життя й Революція, кн. V, 1926 р.

³ Володислав Міцкевич писав, що Яніна Вітвіцька не тільки не була знайомою Міцкевичів, але взагалі не було такої на еміграції.

написав свій осуд Грушевському, що «Wielka Utrata» – це неграмотний твір невідомого автора, а переднє слово Франка показує, що залізні обручі його льогіки розхитані. Переднє слово Франка було тоді інакше написане, як появилoся пізніше друком. В ньому з одного боку писав поет, що Міцкевич належить до «найгеніяльніших людей, яких тільки видала людська раса» і що «тяжко нам уявити собі ту силу генія, що проявлявся у нього іноді чи то в часі горячих дружніх розмов, особливо під впливом досить примітивної флетової музики, чи то в хвилинах самотних прогульок, чи то серед гуркоту париських вулиць або гучних диспут польської еміграції», а з другого боку писав про «Імпровізацію Конрада», вершок Міцкевичевої поезії, що вона «інтересна як об'яв манії великості» і що Міцкевич «подав багато симптомів тої манії в різних психічних збоченнях, що виявлюються в різних уступах імпровізації». Знаходилася у тому передньому слові ще й згадка про мемуариста Миколу Маліновського, про якого пише поет, що він утратив зір, «працюючи в архівах, хроніках, а може й проливши не одну сльозу, заховану перед світом». Рівняючи тепер у пам'яті текст копії «Wielkiej Utraty» з видрукованим у книзі текстом, мені здається, що Франко значно виправив писаний текст, а то в ньому було стільки усяких помилок, що трудно було читати.

Не знаю, чи охота придобрити духа Міцкевича за статтю «Поет зради», подібно, як раніше поет очистив із своїх закидів Драгоманова у другому томі листів до нього, чи охота заблищати літературним відкриттям, досить, що поета, хоча не вдалося йому видрукувати «Wielkiej Utraty» в «Записках», не покидала й далі настирлива думка випустити псевдо-міцкевичевий твір у світ власним накладом. Ані проф. О. Брікнер, ані д-р Г. Бігеляйзен не були в силі переконати поета, що знайдена ним драма не Міцкевича, ані куратор поета, Карло Бандрівський, не мав сили опертися його волі і поет з руїною власної бідної каси, бо вкладом коло 2000 австр. корон видрукував перед латинським Різдом у 1913 р. на дуже добрім папері «Wielka Utrata».

Книга під назвою «Адам Міцкевич», «Wielka Utrata». Історична драма з рр. 1831–32» вийшла зі вступом, де безграмотний твір якогось польського, можливо таки галицького патріота, називався «геніяльним твором Адама Міцкевича, написаним у часі

найвищого розцвіту його поетичної творчости» та «головною окрасою польської літератури» і «незрівняним зразком політичної драми». До книги додано життєпис Міцкевича, складений зі статті В. Спасовича, взятої з «Енциклопедического словаря Брокгауза и Ефрона», та доповнень з книги Володислава Міцкевича «Живот Адама Міцкевіча» і вибір поезій Міцкевича у Франковому перекладі.

Хоча кожна тямуща, але не злобна людина, вже з переднього слова до «Wielkiej Utraty» могла довідатися, що то хвора уява Франка приказала йому недоладню драму невідомого автора назвати геніальним твором Міцкевича, все ж у польській пресі не обійшлося без образи Франка. Поет читав жадібно все те, що писали тоді з приводу «Wielkiej Utraty» і приймав спокійно лайки та наруги від польських критиків та журналістів, які вважали за образу для генія Міцкевича його ім'я на «Wielkiej Utracie». Але наш поет і далі вірив, що «Wielka Utrata» – геніальний твір Міцкевича і в тому пересвідченні післав її Володиславові Міцкевичеві, синові Адама. Та цей, нагадавши Франкові колишню його статтю про свого батька, як поета зради, з обуренням прийняв дарунок Франка і поглузував собі з нього у листі з дати Париж, 25 січня 1914 року¹. «Нераз простачки почувають щире зворушення перед карикатурним образом мук якого святого; таке щире зворушення охопило і Вас і завдяки йому Вам видалися нужденні вірші Міцкевичевими. Хайби це зворушення інші творячи чуда, відкрило Вам і русинам Польщу такою, яка покаже себе світові, коли скінчиться її покута». Але Франко й далі дивився «згори» на всякі наруги та глузування і в часі російської окупації Львова ладив нове видання «Wielkiej Utraty» – у німецькій мові. Я бачив у коректі перші листки того видання, що не дійшло до кінця.

XXII.

Коли я у 1911 році був тяжко хворий, поет прийшов відвідати мене. Він приніс тоді мені велику коробку свіжих черешень, що з трудом ніс на грудях, придержуючи її хворими руками, поставив її на стіл і сказав:

¹ Książka. Warszawa – Lwów, 1914, Nr. 1 i 2.

– Колись ви відвідували мене, а тепер я прийшов відвідати вас... А черешні їжте, вони вам не пошкодять, тільки допоможуть...

Поет посидів у мене довший час, питав про здоров'я і радив їхати в гори. Потім оглядав мої книги у шафі і йому вдалося під кінець несподівано, що полиці в шафі йдуть у далеку темну глибину. На бажання поета я замкнув шафу, він попрощався зі мною і вийшов.

Попри недугу, треба признати, у поета було ще багато практичного змісту. Хоча в нього були прикорчені руки в ліктях і пальцях, він радив собі, як міг, і робив у місті потрібні покупки для дому. Коли в 1910 р., мабуть у листопаді, заболіла його дружина на гострий нервовий розстрій, він постарався в урядах про всякі потрібні посвідки і сам примістив її в домі для нервово хворих. Там відвідував він свою дружину й коли «мама», – так він її називав, – затужила за домом і приобіцяла, що не буде робити йому пакостей, він привіз її сам додому. Дня 7 квітня 1913 року несподівано умер йому найстарший син Андрій, який у часі недуги поета був йому правою рукою і доглядав його, як нянька дитину. Засмучений поет прийшов зараз зранку до книгарні Наукового Товариства ім. Шевченка, позичив гроші і сам займався його похороном.

Свої страждання переносив поет із стоїчним спокоєм. Йому дошкуляли дуже безладність обидвох рук, «психічний неспокій» і «слух отворений на голоси духів». Особливо «отворений слух на голоси духів», «сей незвичайний дар, одержаний» поетом «з волі Провидіння», як жалується він у передньому слові до «Нарису історії українсько-руської літератури»¹, «робив йому майже неможливим усяке думане». Духи переслідували поета різнomanітними способами; це переслідування мало «різнomanітні фази й форми», а вже найлекшим способом їх переслідування – це був їх «безупинний крик днем і ніччю». Але і в тому безрадісному стані поет знаходив життєву радість – в нього стали «відкритими

¹ У всіх примірниках «Нарису» – з винятком кількох – був пропущений В. Гнатюком підчас друкування уступ, що треба вставити між словами «психічним неспокоєм» і «Се нехай...» – «який причиняв мені слух, отворений на голоси духів. Сей надзвичайний дар, одержаний мною з волі Провидіння, робив мені майже неможливим усяке думане». Цей уступ беру з Гнатюкового примірника.

очі на з'явища надзміслового світа». Завдяки тим то «очам» йому ставали явними речі заховані перед наукою й людським досвідом. «Відкриття» поета, пороблені ним тим способом – «дуже великої ваги для людскости» і поет мав надію «опублікувати» їх і «подати до загального відома тоді», коли його «руки будуть вільні і коли підсумок довголітньої праці над їх увільненням дасть змогу опублікувати все те без докорів фантазування або брехні»¹.

Хоча яка утруднена була духова праця поета, він читав багато та за допомогою секретарів виправляв старі писання, писав нові, як тільки була спромога, друкував їх. А часом він наперекір демонам таки потрапив сам писати – за допомогою хворої лівої руки і зубів він встромлював собі перо поміж пальці правої руки і придержуючи її лівою, друкував букви. Були деколи й літературні примхи в поета: нпр. він хотів у «Записках» друкувати поруч з історією літератури зразки з обговорених творів у широких виїмках, а в «Л. Н. Вістнику» хотів помістити передруком деякі глави «Нарису» історії літератури. При моїй допомозі зредагував поет тільки збірку своїх новель п. з. «Батьківщина».

А що психічна енергія залежна від структури центральної нервової системи, то з хвилиною, коли ця система попусувалася, коли недуга дійшла в поета до вершка, то поменшала й ниділа в нього теж його психічна енергія. Як не прикро, а треба сказати, що з вибухом недуги в гострій формі – Франко перестав бути творцем і власником нових ідей. А коли світло його духа прогнало від нього демонів і він міг думати, то його думка ходила лише по звичних, протоптаних стежках. Нових ідей він не в силі був ані засвоїти собі ані нам їх дати².

Наш поет уважав свої руки за джерело свого страждання. Він жалувався, що його руки «сотні разів» обмотали демони «зубатим, пекольним дротом» або «чужою його організмові, одначе органічною матерією». Звичайно говорив він про обмотання своїх рук демонами тисячметровим дротом. Спочатку він думав звільнити свої руки від пекольного дроту за допомогою чудотворного лікарства, описаного в рукописі, замуrowаним в одеськім

¹ Лист з дати Львів, 3 січня 1914 р. до Яна Парандовського («Przegląd» 1914, ч. 17).

² Поп. Dr. Harry Marcuse. Energetische Theorie der Psychosen und der abnormen Bewusstse inszustände. Berlin. 1913.

університеті, а коли не пощастило йому роздобути той рукопис, він улітку їздив у Криворівню і там мочив свої хворі руки в гуцульському чуркалі (джерелі) в тому пересвідченні, що в тому чуркалі повілі розмотуються дроти з його рук. А що дроти були на руках тисячметрові, поет потішав себе, що розкріпощення його рук ще не скоро прийде, але таки прийде колись. Але бажаний день волі для його великого духа не приходив, руки й далі були обмотані тисячметровим дротом, демони й далі мучили бідну душу поета, а він марнів і марнів. Я останній раз бачив поета перед латинським Різдвом у 1914 році. Обличчя в нього було тоді наче з гіпсу – синяво-біле. Він стояв передімною на вулиці похилений, худий, наче тіль колишнього Франка, і питав мене, чи знаю що діється «на фронті». А коли я сказав йому, що сам знав, він водно повторяв: «біда! біда!» Того самого дня ми попрощалися востаннє. За кілька днів мене арештувала царська жандармерія як «небезпечного революціонера» і подержавши кілька місяців у тюрмі, вивезла углиб Росії.

І там у татарському містечку, Буїнск, десь у червні 1916 р. я довідався з газет, що великий дух покинув хворе тіло нашого Франка, що перестало бити серце трагічної людини й геніального поета, що впав на шляху до мети великий войовник за світло і волю України та людства.

ОДНО ВИДІННЯ ІВАНА ФРАНКА

Іван Франко написав 24 серпня 1899 року поезійку, що починається словами «Над великою рікою» і той самісінький сюжет, що у тій поезійці, розгорнув він ширше прозою в одному з епізодів своєї повісти «Перехресні стежки». Вперше видрукував поет свою поезійку в «Літературно-Науковому Вістнику» в книжці за лютий 1900 р. і в тому самому журналі видрукував він уперше в книжці за травень того року і той самий епізод своєї повісти «Перехресні стежки». З цих фактів можна зробити висновок, що поезійка була написана раніше як прозовий епізод, хоча могло бути й навпаки. Сюжет мусів особливо ворушити душу поета, коли він обробив його і віршем, і прозою.

Засновком згаданих творів Франка є те видіння, що в процесі свого розвитку розпалося на дві самостійні сцени, що чергою йдуть по собі. Насамперед видно велику ріку «обрамовану в формі великої еліпси чорними, стрімкими скалами», потім чути звуки далекої музики, а незабаром «із-за чорного кам'яного шовба» виринає дараба, обмаєна смерічками та вінками. При передній кермі дараби – старий гуцул, а ззаду при другій кермі – молодий, гарний гуцул. За старим гуцулом на лавочці музиканти, за ними на таких самих лавочках весільні гості, а поміж ними на найвищій лавочці – молода пара. У панночок у руках квіти, у паничів кришталеві чарки з вином. Чути «окрики, срібні сміхи, цокання чарок... Коли щезла за закрутом дараба у синій мглі, з'являється нова картина. Серед каламутних хвиль ріки «мигнуло щось біле, мов колода дерева свіжо обдерта з кори...» Це як показалося була не деревляна колода, тільки біле тіло жіноче. Видно «мармурові груди з рожево-вишневими пупінками» та «розкидані по воді руки». Голова з лицем піднятим до неба виринає то знов тоне у воді. «Хвиля гойдає те тіло, розчісує довге, золотисте волосся. Ось лице до половини піднялося з води. Очі відчинені і на них примерз на віки вираз невимовного страху, нестерпної муки. Usta на пів отворені, лице бліде, тільки на чолі царює надземний супокій»...

Рівняючи між собою описи видіння, прозовий і віршовий, ми знаходимо у них деякі різниці: у прозовому – кольорит ще темніший, як у віршовому, у прозовому є тасмніча картинка непривітної глухої пустелі з рівчаками, грудями та мокравами, а у віршовому такої картини зовсім нема; у прозовому дарабою кермують два гуцули, старий і молодий, а у віршовому є тільки «керманич молоденький»; у прозовому глядач пізнає себе самого в особі молодого, а у віршовому такої автоскопії нема, нарешті у прозовому «хтось» заступає перед очима глядача молоду, а у віршовому такої подробиці нема.

Зі слів поезії «затоплений у мріях в воду биструю гляжу» слід здогадуватися, що поет змалював у ній свою галюцинацію, а зі слів прозового епізоду «мучать неспокійні сні, ті сні, що налягають на стурбовану душу найрадше ранком і в ярих, фантастичних картинах, алегоричним стилем малюють їй її власну роботу» слід здогадуватися, що поет змалював у ньому свій сон. Чи змалював поет галюцинацію чи сон? Коли зважити, що у поета в часі писання поезії «Над великою рікою» і повісти «Перехресні стежки», як можна бачити зі збірки його поезій «Із днів журби», де знаходиться і наша поезійка, і зі змісту тої повісти, бували галюцинації і що галюцианти мають дуже живі, яскраві сні, – можна допустити одно й друге. Але, коли вибирати між одним і другим, то треба допустити, що Франкове видіння це скоріше сон, ніж галюцинація. Раз тому, що й галюцинація може бути у сні, себто можуть бути галюцинаційні сні, по-друге, що опис видіння у «Перехресних стежках» має виразні сліди галюцинаційного сну і сам поет уважає його за сон.

Звідки взявся у нашого поета такий дивний сон, з якого джерела походить він і що він означає? Без сумніву, одним з найбільших джерел наших снів – є наші переживання, зокрема вражіння, поривання й думки, отже і в сні нашого поета треба нам шукати слідів його переживань, його оновлених спогадних образів колишніх спостережень, вражінь, поривань та думок. Коли розложимо сон поета, очевидно зображений в епізоді «Перехресні стежки», (бо там він у повнішій формі, як у поезії «Над великою рікою»), на складові частини, знаходимо в ньому: 1) образ «широчезної площі не то пасовиська, не то колючої стерні», 2) образ

ріки з високим, стрімким берегом, в одному місці «обрамованої в формі великої еліпси чорними, стрімкими скалами» і подібної на велике озеро, 3) образ дараби з весільним товариством і 4) образ потопельниці.

Придивляючися уважно до тих образів, приходимо до думки, що поет у своєму житті міг їх бачити, хоча може і не в тій формі, що у сні.

Де й коли бачив поет широчезну площу, стернину, чи пасовисько, покриту мокравинками і рівчаками, та перерізану рікою, ми не знаємо. У всякому разі, коли подібних краєвидів доволі на Підгір'ю в Галичині і він міг один з них бачити, то такого самого як баченого у сні, себто «сірої, бурої, непривітної, безлюдної» пустелі без «свіжої зелені, квітів, дерев», без «голосу пташини», «шуму вітру» і «цвіркоту свершка», з безконечною стежкою, – він не міг бачити. Що цікавіше і дивніше, подібний краєвид, як бачений у сні Франком, ми подибуємо у його «Історії моєї хвороби»¹, написаній кільканацять літ пізніше у часі недуги. Там читаємо: «Тоді мені веліли (духи) зійти з дороги, перейти – **через рив** і перелізти через пліт, городжений із сухих ломак, який я перевів і скочив на обгороджену ним **стернину**. Тою стерниною вниз погнали мене на **луку покриту великими калюжами і перерізану крутою річкою**, що пливе біля Ліпіка... Потім я почув немов передімною ворухиться земля і немов я з безмірною скорістю перелітаю безмірні простори»... Коли тепер порівнюємо між собою краєвид, бачений Франком у сні, та описаний в «Перехресних стежках» і такий самий краєвид, описаний ним у «Історії моєї хвороби», бачений ним 1908 р. в Ліпіку в галюцинації, виходить, що обидва краєвиди в головних рисах тотожні. І коли околиця Ліпіка дійсно така, яку поет бачив у сні, то він мав візію будуччини², колиж краєвид, бачений у галюцинації, такий самий, як у колишньому сні, але інший від дійсного краєвиду Ліпіка, то він є спогадом, пережитком колишнього сну.

¹ Рукопис зберігається у Франковому архіві в бібліотеці Наук. Товариства ім. Шевченка під № 377.

² Такими снами, що бачать те, наступить, займалися Рібо і Віган. Про них писали Каміль Фламаріон, Моріс Метерлінк і інші.

Звідки взяв наш поет образ великої ріки, що пливе закрутами та творить в описаному ним місці «широку просторонь каламутної води, обрамовану в формі великої еліпси чорними стрімкими скалами», і коли б не «тріски, жмутки піни або стеблинки, що пливають швидко по тім водянїм зеркалі», схожу на озеро? Через те, що поет малює на тій ріці велику дарабу, кермовану двома гуцулами, виходило б, що ріка описана поетом – це Черемош. Але як же міг мати поет на думці Черемош, коли ця ріка не велика, – хіба що підчас повені? Тимчасом дуже можливо, що поет саме і змалював Черемош в часі повені. Як пояснив мені знавець Гуцульщини Олекса Волянський¹ «тріски, жмутки піни або стеблинки» пливають по Черемошу лише «підчас природної, себго з дощу, повені або штучної, коли випускають воду з клявзи на озері Шибене, щоб могли сплави іти до Кут», бо при звичайнім стані води Черемош несплавний і його вода чиста, прозора до самого дна русла. Що більше, о. Олекса Волянський допускає, що краєвид, описаний поетом, схожий найскоріше на краєвид знад Білого Черемоша, у гуцульськїм селі Довгополі, де поет проживав два літа у о. Ів. Попеля, десь саме в часі перед написанням «Перехресних стежок». Понижче села Устерік пливе злучений Черемош широкою долиною, де творить численні, часто гострі закрути і крутежі та плеса (місця з тихою плиткою водою) і ковбирі (глибокі тихі води)². Отже можливо, що й з Устерік узявся в поета краєвид, тим більше, що є у нього згадка про Устерік у поемі «Терен у носі».

Ще одно питання. Чи міг наш поет бачити весільну дарабу? На це питання дає нам відповідь теж о. Волянський: не тільки поет, але всі, що пожили трохи в гуцульських околицях, бачили нераз замасну дарабу, з лавками і столом посередині, як у «Перехресних стежках». Одначе, додає одночасно Волянський, вони бачили, звичайно, не весільні дараби, а тільки прогулчан, що пішки йшли на Чорногору, в Буркут, а вертаючися звідтам у напрямі Кут, наймали дарабу: Може коли випадком і бачив поет дарабу з весільним товариством, панським або гуцульським, що плила з Жаб'я, але це велика рідкість. Звичайно, коли збиралося більше

¹ Лист до мене, з Соколівки коло Косова з 18 грудня 1928 р.

² В. Шухевич. Гуцульщина, Львів, 1899 р., том I, с. 6.

мішане товариство молодих людей, то воно наймало собі дарабу, а вже керманічі дбали про те, щоб замаїти дарабу смерічками та поставити посередині лавочки і стіл, бо з Буркута до Кут є поверх 80 км, отже стояти для пана таку дорогу була б велика мука. Та, як там не було б, описана поетом сцена на дарабі має яскравий характер сонного видіння, або галюцинації. Розпізнання поетом себе самого в особі молодого на дарабі, це відомий психіатрам *phenomène d'autoscopie*. А не менше характеристичне для сну або галюцинації те явище, що не можна розпізнати обличчя молодої, бо немов «хтось заступає її» перед очима¹.

Чи колись бачив поет пливучу на ріці потопельницю, чи може мав тільки таку ілюзію, що пливуча на воді «колода дерева свіжо обдерта з кори» видалася йому потопельницею – трудно розгадати, а втім така розгадка й не була б для нас важна.

Ми знаємо, що нашим переживанням дають поживу не лише справжні події з нашого життя, але також і уявні, нпр. почуті оповідання, або лектура. Коли взяти під увагу, що оповідання про велике криваве око, яким у часі різні 1846 р. бавилися селянські діти², і «око дивнеє, отверте» із «Сумління» В. Гюго, що «аж горить і не змигаючи... з тьми глядить», дали Франкові товчок до несамовитої страшної галюцинації описаної у «Великім Шумі», що її осередком є «кровоаво-червоне око», то треба пошукати нам у лектурі Франка образів, які з вище описаними образами, баченими ним у житті, склалися на його величаве видіння.

Як відомо, наш поет захоплювався творами Конрада Фердінанда Маєра, перекладав його твори від 1895 р., спонукав Осипа Маковея перекласти його «Анджелю Борджію» (1899), і сам написав довшу статтю про нього у 1899 р. («Літ. Наук. Вістник», кн. VII–VIII), – отже дуже можливо, що деякі ремінісценції з якого його твору ми знайдемо у видінню нашого поета.

Читаючи твори Конрада Фердінанда Маєра, ми не завелися. У його новелі «Весілля ченця» ми знайшли такий епізод:

«Там де Брента наближається до міста... у закруті... посувався в чудовий літній день, під тихий голос флейти, на прудкій,

¹ Порівняй місце з «Великого Шуму»: «се не одно око, але якась темна тінь, що хвиля заслоняє одно око, а друге жевріє раз-у-раз».

² Франкове оповідання «Місія».

але спокійній воді, байдак, обвішаний вінками й заповнений святешним товариством. Це була весільна плавба Амберта Вічедоміні і Діяни Підсагверра... Вона сиділа посередині байдака на багровій подушці поміж нареченим і трьома квітущими хлопчиками з його першого подружжя...

З покладеними на бік веслами плыв байдак, полишений волі ріки. Послуга співала півголосом під солодкі тони музики. Та несподівано настала тиша... Байдак вийшов з рівноваги, похилився в правий бік і нагло затонув. Крик жаху, крутіж, порожня середина ріки, що залюднювалася виринаючи, знову потопуючи і пливучими вінками нещасливого байдака. Поміч була недалеко... Два човни досягли себе. Поміж ними плывало на ріці біляве волосся... Чернець підніс з води голову з заплющеними очима, а опісля за допомогою наспівшого Етселіна і тягар обтяженої перемоклими шатами жінки... Тіран... побачив... мертву голову з виразом упертої та горя»...

З текстів Маєра і Франка бачимо, що вони мають деякі спільні точки: 1) у Маєра із-за закруга Brenti (wo sich der Gang der Brenta in einem schlanken Bogen der Stadt Padua nähert¹) випливає байдак обвішаний вінками – у Франка з-поза чорного кам'яного щовба виринає велика дараба, обмасна смерічками, по краях обвита хвоїновими вінками, встелена запашним листям, очеретом і сітником; 2) у Маєра байдак – у Франка дараба заповнені весільним святочним товариством, посеред якого сяє молода пара; 3) у Маєра плавба відбувається під солодкі тони флейти та півголосний спів прислуги – у Франка плавбі товаришать звуки бубна, баса й скрипки та окрики, сміхи й голосні співи.

Побіч спільних точок тексти різняться в одному: у Маєра байдак потопає разом з весільним товариством і тільки за якийсь часок виринає з води біляве волосся і чернець з Тіраном добувають з неї жінку, у перемоклих шатах, з заплющеними очима, тимчасом у Франка спершу щезає дараба за чорною скелею, за закрутом, аж пізніше появляється на каламутних хвилях ріки голе тіло любки-потопельниці.

¹ де плин Brenti тонким закрутом наближується до міста Падуї (нім. – Упоряд.)

З оригінального трактування Франком сюжету, з виразних рис сонного видіння, що межує з галюцинацією, про що вже була мова, та з факту, що він обробив той самий сюжет прозою і віршем, отже з того, що сюжет був дуже близький його серцю, виявляється, що у Франка не маємо до діла зі звичайним літературним запозиченням: тільки живі афекти життя наяві, нещасливе кохання, раніше пережиті вражіння, поривання й гадки, бачені у житті образи, у купі з яскравими літературними образами Масрівського епізоду з «Весілля ченця», залишеними від лектури того епізоду вражіннями та гадками, що викликали гучний резонанс у його серці, витворили шляхом асоціації у його мізку – вище описане сонне видіння.

Що значить Франкове видіння? Як розуміти його? Воно в процесі свого творення розпалося на дві самостійні сцени і тому кожну з них треба вивчати окремо.

Психоаналітична теорія сонного видіння приймає два змісти сну – явний, себто такий, який зберігає пам'ять людини, і закритий, себто потайні думки, бажання та поривання, з яких повстало сонне видіння. Явний зміст – це образ, плястична сцена; закритий – це потайні думки, бажання та поривання, які саме сонна праця перетворює у видіння, сонні образи, плястичні сцени.

З огляду на відношення закритого змісту сонного видіння до явного Зігмунд Фройд розподіляє сни на три категорії: 1) зрозумілі сни, 2) дивні сни, себто такі, що викликають у нас дивне вражіння і не годяться з дійсними фактами нашого життя наяві та 3) поплутані і безглузді сни. Завданням аналізу є саме розгадати загадки, що їх ховають у собі сни дивні й поплутані, а розгадується їх не іншим способом, як переходом від явного змісту до закритого.

Щоб зрозуміти значіння сонних видінь, треба нам за Фройдом прийняти, що механізм нашої душі має дві інстанції, що продукують думки. Думки другої інстанції без труду дістаються до нашої фантазії, зате психічний зміст першої інстанції є несвідомий і тільки за допомогою другої може дістатися до свідомості. На межі поміж тими двома інстанціями стоїть цензура, яка не допускає до нашої свідомості думки їй немілі, себто такі, що стоять у колізії з кодексом нашого сумління, з принципами етики, з

якими ми ховаємося й виявити їх не хочемо. Такі думки, що їх не пропускає цензура знаходяться в стані витіснення (*Verdrängung*), бо їх вона витісняє з нашої свідомості. А коли вони й дістаються до нашої свідомості, то лише ціною часового ослаблення цензури, як це буває у сні, і то в стані здеформованім. Подібно, як письменник перед цензором прикриває свої думки різними способами, так само й наша сонна праця прикриває витіснені думки символами та плястичними образами та сценами.

Фройд, за ним й інші вчать, що на дні кожного сонного видіння лежить сповнення наших бажань, себто таких, що наяві не сповнилися, і з огляду на сповнення бажань розподіляють сні на три категорії: 1) сні з невитісненими бажаннями в незамаскованій формі – тип так званих дитячих снів, 2) з витісненими бажаннями у замаскованій формі і 3) з витісненими бажаннями, одначе у зовсім незамаскованій або не досить замаскованій формі. Тим останнім двом категоріям сну товаришить звичайно жах, що перериває сон і вважається реакцією нашого «я», щоб відперти наші витіснені бажання, що яскраво виступають. Хоча не можемо прийняти, щоб усі наші сні підпадали під категорії Фройдових снів, бо є ще сні непризнані Фройдом, що бачать те, що має наступити, є ще й такі, яких ніяким способом не можемо пов'язати з нашими, хоча б потайними бажаннями, то все ж можемо прийняти, що здебільшого сні – це сповнення наших бажань і що сні ведуть нас до пізнання нашого несвідомого.

З огляду на відношення змісту першої сцени Франкового видіння з весільною дарабою до її закритого змісту, ми можемо прийняти першу сцену Франкового видіння за зрозумілий сон, а з огляду на бажання, що проглядають з його змісту, – за тип дитячого (*infantil*) сну, себто за сон з невитісненими бажаннями у незамаскованому вигляді, хоча зі змістом ускладненим і витонченим. Прикрі переживання пробуджують у нас бажання перемінити їх у присмні. Наш поет, як знаємо з його творів та усних оповідань, переживав нещасливе кохання, тим-то і в нього мусіло бути бажання здобути взаємність і перетворити прикру ситуацію на присмну. Отсе переживання знайшло яскравий вираз і в першій сцені його сонного видіння. Він бачить на дарабі весільне товариство, в ньому прокидається заздрість, що інші

«SEMPER TIRO»

Поетична книжечка Івана Франка п. з. «Semper tiro»¹, це одна з найбільш цікавих його збірок. В ній містяться чотири жмутки різноманітних змістом дрібніших п'єс і дві більші поеми: «Лісова іділля» та «Страшний суд».

На перший жмуток склалися: поезійка «Semper tiro» від якої береться назва збірки, «Сонет», «Мойому читачеві», «Буркутьські станси» і «Конкістадори». Провідною думкою поезії «Semper tiro»: – «поет – усе учеником». Античні народи оточували поета авреолем божества, а самі поети вважали себе надхненими богами; романтичні поети вважали себе пророками і владниками міліонів; модерні поети гордо підкреслюють своє «я»; наш поет – скромний: він зі скиптром у руці не сідає на престол, не велить Музі праворуч себе клячати й списувати свої надхнені слова², навпаки, вважає себе рабом і підданим Музи, перед якою «замість кадила й страви», кладе «свій мозок» і «своїх нервів сок»; він не ходить на котурнах і не говорить пророчих слів, не вважає себе «паном тонів і серць володарем і владником міліонів», – навпаки, вважає себе учнем Музи, маючи на прикметі девізу: «Життя коротке, та безмежна штука і незглубиме творче ремесло».

В «Сонеті» величає поет пісню, признаючи їй велике культурне значіння; у нього пісня не панська розвага, не лік на нудьгу, тільки творча стихійна сила, що «серця людські рівняє», «душі благородить», «сльози на алмаз переміняє», «будить, молодить і оп'яняє». У третій поезії звертається поет до читача і благословить його, коли в нього

¹ Цю оцінку читав Іван Франко в рукописі і пристав на моє з'ясування його поезій.

² У Портічі віднайдено картину, про яку пише Фосербх: «В довгім, білім хитоні, стягненім широким поясом, сидить поет на престолі. В лівій руці тримає срібний скиптр із золотим вершком, наче олімпійський Зевес. Праворуч нього клячуть Муза і списує його слова; перед ним трагічна маска!»

...хоч при одному слові
Живіше в грудях серце затріпоче,
В душі озветься щось, немов луна в діброві,
В очах огонь сльозу згасить захоче.

Чотири п'єски п. з. «Буркутські станси» уткані з карпатської імлі і навіяні сумом замрячених кичер та плаїв. Остання поезійка в першому жмутку: «Конкістадори», скупана в полумені молодечого чуття, підбадьорює і закріплює до праці над відбудуванням нової, кращої батьківщини.

Що за нами, хай на віки
Вкриє попіл життєвий!
Або смерть, або перемога! —
Це наш оклик боєвий!
До відважних світ належить.
К'чорту боязнь навісну!
Кров і труд ось тут здвигне нам
Нову кращу вітчизну!

Ця поезійка помітна не тільки з огляду на свою ідейну основу, відзіонерський спосіб зображення героїства, що зриває зі спорохнявілою традицією та «кров'ю і трудом» здобуває «нову, кращу вітчизну», але також з огляду на свою ритмічну будову і символіку звуків.

У перших шістьох рядках змальовано рух фльоти, що пливе:

По бурх / ливім / оке / ані
Серед / тинявих / валів
Наша / фльота / суне / б'ється
До нез / вісних / берегів
Плещуть / весла / гнутья / щогли
Ось і / пристань / затишна!

Жваве, мірове, енергійне посування кораблів по морю ілюстроване тут плавним, рухливим трохеєм; перепони у свобіднім русі фльоти, боротьба її з «пінявими валами» і поборювання їх нею добре віддає дактиль із ямбом; ананест покладений на кінці четвертого і шостого рядка, раз зазначає, що фльота пливе до

невідомих берегів, другий раз сигналізує уяву, що та фльота вже причалила до пристані.

В дальших рядках наслідують помішані ритмічні стопи за-
колот між конкістадорами, що угледіли «сонний город», і мають
на меті здобути його:

Завертай! / І бік / при боці
І стерно / біля / стерна!
Кидай / якорі! / На беріг
По по / мостах / виходи

Для плястичного змалювання пожежі кораблів на морі по-
лучив поет два елементи: ритм і символіку звуків:

Бухнув / дим! Хлю / поче / море...
Щось мов / стогне / у судні...
Паруси / залю / потіли,
Наче / крила / огняні.
Гнутья / реї / сиплють / іскри,
Мов роз / палені / річки...
Снасть скри / пить... Ви / сокі / щогли
Запа / лали мов / свічки.

В наведених рядках переважає трохей, забарвлений поде-
куди іншими ритмічними стопами. Ця різноманітність дуже
причиняється до оживлення образу пожежі та малює нерівні,
стихійні рухи вогню. Та поет не задовольня зображенням
тільки руху вогню, але постарався також передати й мову його:
тому він підобрав слова, багаті на неартикуловані звуки і від-
повідно угруповував їх. На вісім рядків маємо **12 с, 4 ч, 2 ш, 8 л,**
7 п, 6 т, 2 х, 3 г і 7 р; співзвуки **с, ч і ш,** наслідують сичання
тліючих мокрих складових частин кораблів; **х і г** передають
німі звуки вогню, що сопе мов дикий звір, ломить перешко-
ди і підготовляє ґрунт полумені; **л, п, т** репродукують лопіт
прорваного полуменю, що охопив щогли, вітрила та золотими
язиками стріляє вгору; врешті співзвук «**р**» маркує лускіт, що
супроводить спаданню вниз згорілих частин кораблів.

Другий жмуток п'єс охрестив поет ім'ям «Нові співомов-
ки». Термін «співомовка» має у нас вужче й ширше значіння.

Комар дає йому вузьке значіння, ідентифікуючи співомовку з приказками; зате в Огоновського й Кримського має той термін широке значіння, а саме під співомовкою вони розуміють все те, що треба сказати співучою мовою. Батьком терміну «співомовка» є Руданський; звідси то й походить, що читаючи Франкові співомовки, мимохіть рівняємо їх зі співомовками Руданського. Таке порівняння доводить нас до таких висновків: 1) предметом порівняння можуть бути тільки ті п'єси, що Комар зачислив би під категорію «приказок»; 2) обидвом поетам спільна музикальність вірша; 3) спосіб і метода опрацювання сюжетів – відмінні у них: Руданський живцем бере народні приказки чи анекдоти, вбирає їх у віршовану форму й має на меті головно викликати усмішку читача чи слухача, зате Франко перетворює сюжет і закрашує ідеєю суспільною або політичною.

У п'єсі «Цехмістер Куперян» висловив поет гірку правду, невдячність громади (чи загалом людей) супроти одиниці, що присвятила себе для її добра. На майдані радить громада, яку нагороду дати б цехмістру Куперяну за те, що боровся за її волю й розбив «вражу силу, як пух серед поля». І яку ж честь робить громада нашому цехмістрові? Може вибрала його «бурмістром», комендантом в огневій сторожі», або дала «від нумеру по дукату»? Де там! Громада тільки вміє, як мовить Макс Штірнер, «Individuen in ihrem Dienste sich abquälen lassen»¹, а коли вони зробили своє, тоді можуть бути спокійні: – вони будуть «aus Dankbarkeit auf den Mis der Geschichte geworfen»². Така доля стрінула й Куперяна. Зараз знайшовся «пузатий бурмістер» – а їх всюди повно – і так порадив громаді: «Гроші дати – сором брати»; «на уряд його поставити – іншим заздро буде»; поки живий – буде завадою; що-ж зробити з ним? – вбити його на паль, насипати над тілом високу могилу, а потім справляти поминки два рази до року. Подібні ради «пузатих бурмістрів» усе любить приймати громада – прийняла їх і тепер.

¹ «Дозволити особистостям страждати на службі громаді» (нім. – Упоряд.)

² «із почуття вдячності викинуті на задвірки історії» (нім. – Упоряд.)

Співомовки п. з. «Сучасна приказка» і «Майстер Свирид», мають своє джерело в польсько-українських відносинах. Перша написана в часі масових українських рільничих страйків у Галичині (1902 р.); друга відзеркалює тодішню політичну боротьбу. Одна і друга співомовка заснована на народніх анекдотах: тільки, що поет перетопив народній метал і витиснув на ньому свою власну, оригінальну марку. Руданський, маючи під рукою подібний матеріал був би створив з нього дві граціозні, мьєлодійні гуморески; Франко пішов іншим шляхом: він народній матеріал узяв за канву і вимережав на ній новочасні взори. Перехід з анекдотичного тону в політичну сатиру зроблений поетом в обох творах зручно і з мистецьким смаком. Читач не знайде у згаданих співомовках політичної агітації, але знайде кусливий дотеп.

Свобідним, веселим настроєм найбільше нагадує нам співомовку Руданського гумореска «Як там у небі?» Два панотчики розводяться на тему, як буде праведним по смерті у небі. Обидва різно уявляють собі небо, звідси й суперечка: перший докоряє другому соціалізмом, другий першому анархізмом. Коли-ж суперечці немає кінця, вони дають собі зарік, що той, хто перший з них умре, має другому за три дні у сні об'явитися й розказати про «порядки» в небі. Дійсно за якийсь час умирає один з них і виконує приречення, але... дотепом:

«Там порядки – ні по твоїй,
Ні по моїй мові,
А зовсім, зовсім інакші. –

Які саме – не сказав, бо зник. Фабула, як бачимо популярна, але живо й цікаво переповідена.

П'єса п. з. «Трагедія артистки», визначається легким, мьєлодійним віршом; у ній співає поет з погідною усмішкою про долю «артистки» (може бути нею й «артист», що вічно співає усім ту саму пісню, «бо іншої не знає»). Поезійка «Що за диво?» – це дотепний комплімент поета під адресою української мови, що блищить з нього і грає весельчаними кольорами, наче діамант. Таке звичайне, скромне слово «мете» – а в яким широкім значінню вживають його! Сам поет ужив його у 18

віршовій поезії аж 12 разів! На окрему похвалу з-поміж згаданих нами Франкових співомовок заслуговує п'єса п. з. «Причина». Поет змальовує у цій невеликій п'єсі по-мистецьки і з психологічною гостротою драму, що відбувається в серці непорочної дівчини. Героями тієї драми: непорочна дівоча душа і старий геній породи. А той геній – то змії «хитріший над усякого звіря»; він то показує тій душі райське яблуко і шепоче: «Їж, а скоро попоїси, відкриються тобі очі і будеш, як боги, що знають добре й лукаве». І під впливом чару слів того змія, чи генія породи, діється щось незвичайне в дівочій душі, і вона скаржиться:

Мамцю, мамцю, що мені?
Щось мабуть зовсім погане!

.....
Без причини я сміюсь,
Без причини гірко плачу,
Щось у млі рожевій бачу,
Всіх люблю і всіх боюсь.

Спать не можу й бачу сни:
Десь немов садок розкішний,
В нім квіток рядок утішний.
В тихім сяєві весни.

Між квітками тими й я,
А в садку музика грає,
Рій метеликів гуляє...
Мамко, мамочко моя!

А між ними там один
Пишнокрилий, срібнолатий...
Ах, якби його спіймати!...
Грації якоїсь син...

Так родиться в дівочій душі підсвідома жадова, якої вона не льюкалізує (в неї дримає ще *libido sexualis*¹), і тому ця жадова поволі охоплює душу чи пак цілий організм дівчини, домагаючися

¹ сексуальний потяг (лат. – Упоряд.)

від неї «щастя, якого вона, ще не уявляє собі, але недостачу його відчуває»¹.

З заголовка «На старі теми» можна б догадуватися, що поезії третього жмутка утворені з матеріялу, що зберігається у багатій, вселюдській скарбниці духового добра, тимчасом вони наскрізь оригінальні і сучасні. Поет бере тільки мотиви до цих поезій зі «Слова о полку Ігорев», або зі св. Письма (головно із Псалмів), – тільки й всього! Ідеї, настрої – поетові, часто навіть протилежні тим, на яких засновані мотиви. Золотою ниткою, що в'яже той жмуток це «скорбне слово у скорботну пору», «Думи важкі», «біль серця», «сумніви», «розпука» та «рої мрій палких»² – ось елементи, що складаються на настрої третього жмутка. Джерелом тих елементів – середовище, серед якого живе наш автор. У душі поета, немов у дзеркалі, відбивається життя громадянства, заломлюється в ньому, і кидає яскраві рефлекси на його твори. А життя нашого громадянства – якеж воно невідрадне, бідне! Це – життя калік з покривленими душами! П'яний танок довкола блудних вогників! Вічна блуканина по «степу беззахиснім, безводнім»; шукання простих стежок і манівців! Який ґрунт, такий і цвіт. Наше громадянство наслідком різних еволюцій і лихоліття, яке мов черв'як точило і точить його організм, не все розвивається нормально; отже зовсім природно, що виростають на його ґрунті й такі «цвіти» як «коромола», що творить «з малого гріх великий» та «негайно гнобить брата братом, щоб з ворогом засісти до столу». Колись Драгоманів таке писав до нашого поета: «Ще Давид, хоч сам був невеликий джентельмен, сказав: Блаженъ мужъ, иже не идетъ на

¹ Цитата з «Confessions» Руссо. А Гете про тугу з'єднання одного (полу) з другим каже:

Und mit eiligen Bestreben,
Sucht sich, was sich angehört,
Und zu ungemess'nem Leben.
Ist Gefühl und Blick gekehrt.*

(«West-Östlicher Divan», 8).

* І в поспішному пориві
Шукається, що кому належить,
І до неохопного життя
Спрямовані й почуття, і погляд. (нім. – Упоряд.)

² Ів. Франко, Поеми, Львів 1899, ст. 129.

совіть нечестивихъ». (Всі святі говорили по руски!) Я думаю, що не буде в Вас добра ні в літературі, ні в політиці, поки Ваші прогресисти не зарубають собі на носі цього псалма! Я зовсім не фанатизм раджу, а спокійний відхід на свою дорогу, власне від фанатико-мертв'яцтва¹. Але поет не послухав Драгоманова і проповідує:

Блаженний муж, що йде на суд неправих
І там за правду голос свій підносить,
Що безтурботно в соньмищах лукавих
Зяціплії сумління їх термосить.
Блаженний муж, що в хвилях занепаду,
Коли заглухне й найчуткійша совість,
Хоч диким криком збуджує громаду
І правду й щирість відкрива як повість.

Поет вірить у перемогу добра над злом і раз-у-раз «вираджає слово» «в таємні глибини сердечні, де кують будучину народу» і накликує

..... полки погані,
Що летять на душу, як тривога,
Смагу сиплють з огняного рога
І кинжал ще обертають в рані.

І голос його не був «гласомъ вопіющаго во пустині», а порушав людські серця і не раз справляв громадянство на простий шлях; але бували й такі хвилини, коли громадянство не тільки що не слухало поета, ще й «лаяло», його, «кляло» і в подарунку давало «гіркі, отрутні колачі» (Мальчевський). Їсть поет ті колачі і плаче, шукає своєї провини і бичує себе (X), сумнівається (III) і попадає в розпуку (IV), але не ломиться – ніколи. Він скоро струшує зі свого духа пил песимізму, гоїть хворе серце слізмами України, «замісто струн» напинає на ліру «тетеві сніжеві».

Давно забуту рать з сну будить вікового
І до походу знай накликує нового
«За землю руськую, за рани Ігореві».

¹ М. Драгоманов: «Листи до Ів. Франка та інших». Львів, 1906, ст. 118–119.

І лунає спів поета, надиханий «міццю духа і огнем любови і манить «шоломом напиться» «блакитного Дону», воскрешає ясні спогади і кидає світло на сучасне, «термосить» сумління всяких «Аз-покойників і кличе зичним голосом: Адже

Не чужого ми бажаєм,

.....
Тай не пень ми деревляний,
Щоб терпіти стид і рани,
Поки нас граблями чешуть, –
А лисиці в полі брешуть.

Четвертий жмуток п'єсе має заголовок: «Із книги Кааф». Поет зайшов у «дивную долину», там плекали дівчата рослину «Кааф», він зірвав з неї кілька листків і подарував їх нам. На тих листках сяють золоті слова поета – читаймо їх і вчимося, а серце збережемо чистим і черствим! Коли хто поет – нехай несе потіху громадянству «в день скорби», нехай минає

.....все темне, непутяще,
Весь злудний блиск, тріумфи хвилеві,
Все підле, самолюбне і пропаще.
І береже на своїй голові
Вінок незв'ялий чистоти і ласки
І простоти, мов квіти полеві,

нехай іде «у маскарад життя без маски» і буде людям «не суддя, а друг і зеркало, і обнова». Коли кому трапилося

.....в громадським ділі
Здобути голос, вплив якийсь і значність
Народ вести, снувати пляни смілі, –

нехай пам'ятає і все має «ту обачність»

Не вірити і не дуфать ніколи
На княжу ласку й на народню вдячність.

Нехай сіє «слова потіхи і принуки», «а злість свою неначе пса гризького» жене «у найтемніший кут душі». Коли ж у нього нема «потіхи» та співчуття палкого», – то нехай «хоч

докором не раниць нікого». А як кому судилося бути тільки звичайним смертним, нехай навчиться бути людиною, нехай його «гуманність пливе з криниці чистої любови, якої не каламутить пиha й захланність», на «фальш і зраду», нехай має «порядний дрюк, і не дає із братів лупити шкіру». Складаючи оці слова не забув поет і про ту, що *«льнотюу телесвню выш'ше иных имЩе і ѿ похотѣнія телеснаго и' съвѣта ча'чкаго злаго, и' с'кяатсл'наго н'рава н'къ зломѣ ѿвычаюу приклонена и' ко жизни и' тищи времєи'нѣи, и' [в']простраи'но житїє в'да себе, попоущающе скверной плѣти похоти с'го, в'нсмже в'сака д'ша и' добродѣтель погибаст'»* марнується «затоптана в болото, тванню вкрита» та розтрачує «багатий скарб чуття й любови».

Манджура й Самійленко шукають джерела для появи «нечесних», «грішних» у лихій ладі громадянства, – Франко бачить це джерело в фізіологічній устрою даної людини, в тім вогні, що «горить» у крові і через який та людина «рада всіх прийати в свої обійми». Манджура бичує всіх «пишних, ситих, гордовитих, власників землі», що «регочуться» «пальцями тичуть» і «головою кивають» на «нечесну», а не покличуть її до себе і не спитають: «а чим ти жива?»; у Самійленка росте у душі «великий жаль» до «грішници», але «слів докірливих» нема у нього «на язичі»; Франко-ж навіть «нездатний» «клясти» той «лад», що пхнув сучасну єгиптянку Марію в «безодню без тям»; він благословить її за те, що вона «не для заплаати», а «через той огонь, що в жилах грає», всім

В кого жура сон нічю пожирає,
Хто радощів не має з ким ділити,
Хто пристрасти пожежжю згаряє,
Хто в праці гнесь, без діл не може жити. –

дає «на своїм лоні рай – або про рай хоч хвилю снити»; він благословить її за те, що вона не «гне свого чуття в окови», благословить її – за брак у неї гіпокрізії.

Певне, – громадська мораль далеко від гуманного погляду наших поетів, і поетам готова дістатися лайка за їх сміливу гадку. Міщанин (bourgeois) не любить соняшного світла, бо

¹ «Пам'ятки укр.-руської мови і літератури», т. II, ст. 358.

воно занадто припікає його душу; для нього ширість почування – недосяжний ідеал, через те й годує він у своїм цвітнику брехню та гіпокризію. Міщанин любить грішницю, але тільки «як голодний теплу страву або чарку горівки». Коли-ж він «насититься і нап'ється, то яке йому діло до тих котлеток чи кльо-сок»? Йому байдуже, чи «та жива котлетка має серце», чи «в тій чарці – жива кров», чи є в неї «якесь чуття, якесь бажання, якісь... ідеали»¹. Все те пусте для нього, і він боїться «скомпромітувати себе» задля тої «живої котлетки», бо він мусить «дбати про опінію загалу»².

З-поміж «листоків», які приніс нам поет з «дивної долини», найбільше захоплюють два «листки»: – п'єса VII. і VIII. Коли про які поезії, то власне про ці можна сказати за Лямартіном, що вони «впали з-під поетового пера, немов краплі вечірньої роси». Поет у своїм надхненні вичарував зі свого духа дві пишні візії, ogriv їх своїм глибоким чуттям, озолотив сонцем поезії, закляв їх у нашу душу; барва тих візій не споловіє ніколи, вони вічно воскресатимуть і являтимуться перед нашими очима в живих, свіжих кольорах. І ті візії – то не німі тіні, в них тріпочеться живе й гаряче серце, що кривавиться, б'є голосно й відгукується в нашому серці. Словом: п'єси VII. і VIII. роблять велике вряжіння і сповняють серце правдивою, естетичною насолодою. А причиняється до того й те, що поет «не називає предмету по йменні», як пише Малярме, тільки за допомогою символу «схоплює синтетичним і інтуїційним способом ідею, та її образ» (Vigie-Lecocq). Той «гнилий ставок у гушавині» ті «опухлії, зеленуваті руки» «невиспіваних співів» поета, що простягаються до нього й кличуть:

«Тату! Тату! Тату!

Поклич до світла нас! Поклич до сонця!

.....
Нам зимно тут! Огрій нас! Лиш дихни
Теплом, що з серця йде, повій весною,
А ми пурхнем, оживемо, заграєм!

¹ Іван Франко: «Маніпулянтка й інші оповідання». Львів, 1906, ст. 180–181.

² Ібідем, ст. 188.

той город, де вибрали поетовому героєві очі, засадили його в темницю й годували «ілюзій диким зіллям» – усе те тільки декорація, тільки «предмет», щоб «видобути з нього стан душі», символ, при допомозі якого схоплює поет «ідею та її образ». В кого в грудях серце, той зрозуміє поета!...

Поєма «Лісова іділля» – нескінчена. Поет почав оповідати нам про любовні пригоди учня старого Аристіна з Кирени і чомусь урвав червону нитку свого оповідання на другій пісні. З гарних, блискучих октав ми довідалися, як-то наш гедоніст, пострілений у поєдинку, дістається під опіку молодого лісничихи, що «вісім або десять літ» тужить за «блискучими, чорними очима», але чи вигоїв він свої фізичні й моральні рани, про це мовчить поет. Рисунки героїв поеми невикінчені: тимто не можемо сказати про них щось рішуче; завважимо тільки, що психологічно неумотивована видається нам сцена, коли романтична лісничиха, угледівши раненого Дон-Жуана, каже до свого чоловіка:

..... він мусить жить!

.....
Це тобі у руку дана
Судьба нас двох. Як він не видержить,
І я не хочу жить. Роби, що знаєш, –
Це невідкличний мій рішенець маєш!

Врешті остання п'єса у збірці «Semper tiro», це гумористично-сатирична поєма «Страшний суд». Та поємка засновується на здоровім, щирім гуманізмі, що коріниться в любові до людини й черпає соки з неї. Поет поклав у ній своє серце і проповідує: «Homo sum, humani nihil a me alienum puto!»¹ Його очі закриваються на всякі помилки та прогріхи, коли вони пливуть з любові до людства (тимто його героя – хоч як гостро осудили «панотчики й владики» – кличе Бог «у свою радість»), зате він безмілосердно шмагає бичем своєї іронії тих, що лізуть у людську душу та ширять «темноту, гризню і горе»; тих що «льву тикають, а гримають ослові»,

¹ «Я людина, і ніщо людське мені не чуже» (лат. – Упоряд.)

Братами мають тих лише, що вірять
У їх закон, в їх повісти і чуда,
До «вічних благ» все ласо зуби шкірять,
Та цідять муху, щоб ковтнуть верблюда.

(«На старі теми», III):

тих «дурнів», що ідентифікують себе з Богом (за часів Давида вони ще говорили «яко нїсть Богъ») та думають, що коли вони «так» скажуть, Він не скаже – «ні» і коли вони що «зв'яжуть», Він «те» також «зв'яже» («На старі теми», XII). Правда, така мораль відмінна від моралі тих, що іменують себе «стовпами» віри Христа, але хто знає, чи власне вона не дорожча його серцю...

Коли зберемо тепер наші замітки та вражіння в одну цілість, мусимо сказати, що згадана збірка поезій Франка, це спілий соковитий овоч. Мова чиста, ядерна, багата, осяяна золотими променями поезії. Вірш гнучкий, мельодійний; він плаче, сміється, співає, наче скрипка під смичком віртуоза. Фантазія – легка, жива, рухлива, навіть у рефлексійних, поважних п'єсах «На старі теми» (гл. п'єси: III, IV, V, VII, X); часом вона стає для поета доброю, казковою королівною й тоді з'являються його душі пишні, повні сили й плястики візії, які він закликає у крицеві строфи «Страшного суду» та п'єс із «Книги Кааф» (I, VII і VIII). Тон книжечки філософічно-погідний, забарвлений подекуди іронією й золотим гумором; денедє бачимо на поетовому небі темні хмаринки, але їх скоро зцілює ясне проміння соняшної поезії.

Із дзеркала Франкових строф прозирає гуманна душа, що гаряче любить людину та свій поневолений нарід.

ЗМІСТ

У вінок шани і пам'яті (передмова)	3
З ОСТАННІХ ДЕСЯТИЛІТЬ ЖИТТЯ ІВАНА ФРАНКА (1896–1916)	13
ОДНО ВИДІННЯ ІВАНА ФРАНКА	113
«SEMPER TIRO»	122

Меценати видання:

**Коломийське МРТ «Просвіта»
імені Тараса Шевченка**

Михайло Петрів

– адвокат, засновник культурологічного
проекту «Коломия – наше місто»

Андрій Божик

– депутат Коломийської міської ради,
підприємець

Володимир Довганюк

– голова правління
кредитної спілки «Прикарпаття»

Вікторія Глаголюк

– підприємець

Михайло Мочульський

ІВАН ФРАНКО

М 87 Мочульський Михайло

Іван Франко – Коломия: Вік, 2016. – 136 с. іл.

До книжки Михайла Мочульського – сучасника й приятеля Івана Франка, літературознавця, критика, перекладача, правника – ввійшли спогади про останні десять років життя великого Каменяр, а ще – дві критичні статті: «Одно видіння Івана Франка», у якій йдеться про Франкову поезію «Над великою річкою» та «Semper tito» – про видану у Львові 1906 року одноименну збірку поезій І. Франка, назва якої походить від латинського фразеологізму «poeta semper tito» – «поет завжди учень».

Насичена цікавими фактами про життя українського генія книжка розрахована на читачів різного віку й різних уподобань, які цікавляться життям і творчістю титана праці Івана Франка.

Recollections about the last ten years of life of Great Kamenyar (or «stonecrusher» is a pen name of Ivan Franko) and two critical essays are a part of book written by Mykhaylo Mochulskiy, contemporary and friend of Ivan Franko, specialist in literature, critic, translator, legist. Critical essays are: «One vision of Ivan Franko» – about Franko's poetry «Over a big river» and «Semper tito» – about collected volume of the same name of I. Franko's poetry published in Lviv in 1906. This name comes from Latin idiomatic expression «poeta semper tito» what means «a poet is always a learner».

The book is rich by interesting facts about life of Ukrainian genius and is counted on readers of different age and tastes, that are interested in life and creation of Ivan Franko, Titan of work.

Мочульський Михайло (1875–1940), літературознавець, критик і перекладач, дійсний член НТШ, разом з Миколаєм на Львівщині, працював правником. Дослідив історію нової української літератури: «Годинами», «Словачкамі» і Шевченку як співачку Коліващини (1936), «Погруддя з бронзи: Миколка Церетелєв і Іван Манжура» (1938), поетів «української школи» в польській літературі та ін. Крім того, перекладав В. Стефанька на польську мову, статті з етнографії тощо.

Львів Видавництво «Ізмарagd» 1938

З друкарні Видавничої Спілки «Діло», Львів, Річок 10

З останніх десятиліть життя Івана Франка (1896–1916)

ББК 84.4УКР6

Упорядник Михайло Андрусяк

Технічний редактор Андрій Запухлий

Коректор Ольга Солоджук

Здано до складання 12.06.2016 р. Підписано до друку 12.08.2016 р.

Видавничий № 869. Замовлення 21441. Тираж 500

Формат 60x84/16. Умови друку, арк. 7.91. Папір офсетний № 1. Друк офсетний.

Видавничо-поліграфічне товариство «Вік» ЛТД.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру

видавців, виготівників і розповсюдників видавничої продукції

Серія ДК, №4640 від 29.10.2013 р.

ПАТ «Коломийська друкарня ім. Шевченка».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру

видавців, виготівників і розповсюдників видавничої продукції

Серія ІФ, №15 від 18.07.2001 р.

78200, Коломия, Гетьмана І. Мазепи, 235. Тел. (03433) 2-49-37, 5-14-14.

